

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (13^{ος}-17^{ος} αι.)
ΑΠΟ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΒΕΝΕΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

(ΠΙΝ. 8 - 10)

Ἔχει ἀποδειχτῆ πῶς ὁ ἐλληνικὸς κλῆρος τῆς Κρήτης, μετὰ τὴν ὀριστικὴ τῆς κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς γύρω στὰ 1211¹, ἔχασε τοὺς ἀρχιερεῖς του² καὶ βρέθηκε ἀναγκαστικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας³. Ἔχουν διατυπωθῆ ἐπίσης οἱ γενικὲς γραμμὲς τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τῆς Βενετίας πρὸς τὰ δύο δόγματα τοῦ νησιοῦ, τὸ ὀρθόδοξο καὶ τὸ λατινικὸ⁴. Ὡστόσο δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀκόμη, ἀπ'ὅσο ξέρω, τὸ πρόβλημα τῶν δικαιωμάτων, τὰ ὁποῖα εἶχε ὁ λατίνος Ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κρήτης γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους κληρικούς. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ μπορεῖ νὰ παρουσιαστῆ μὲ τίς ἀκόλουθες μορφές:

α) Ἄν ὑπῆρχε ξεχωριστὴ τάξη τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου ποὺ δεχόταν γιὰ κάθε ζήτημα ἐντολὲς ἀπὸ τὴν Ἀρχιεπισκοπή. Καὶ σὲ περίπτωσι θετικῆ, πῶς δημιουργήθηκε μιὰ τέτοια τάξη, ποιοὶ καὶ πόσοι Ἕλληνες κληρικοὶ συμπεριλαμβάνονταν σ'αὐτὴν καὶ ἂν διατηρήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Βενετοκρατίας.

β) Ἄν ἡ λατινικὴ Ἀρχιεπισκοπή μποροῦσε νὰ κατευθύνῃ τὸ θρη-

1. Βλ. Silvano Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo* (Università di Napoli-Seminario di Storia Medioevale e Moderna, I), Napoli 1963, σ. 27-29 (στὸ ἐξῆς: Borsari, *Il dominio*).

2. Γιὰ τὴν κατάστασι τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, πρὶν ἀπὸ τὴ Βενετικὴ κυριαρχία, καὶ τὸν τίτλο τοῦ ἀρχιερέα τῆς βλ. στοῦ Νικολάου Β. Γωμαδάκη, Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Π' - ΠΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, *ΕΕΒΣ* 24 (1954) 67-107. Ν. Β. Τομαδάκης, *I titoli «vescovo, arcivescovo e proedro» della Chiesa Apostolica Cretese nei testi agiografici*, *Orientalia Christiana Periodica* 21 (1955) 321-326, ποὺ μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Ἰδιο, *Οἱ τίτλοι «ἐπίσκοπος, ἀρχιεπίσκοπος καὶ πρόεδρος» τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐν τοῖς ἀγιογραφικοῖς κειμένοις*, *Ἀπόστολος Τίτος* 1 (1962) 205-209.

3. Βλ. Borsari, *Il dominio*, σ. 105-108, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

4. Βλ. Freddy Thiriet, *La Romanie Vénitienne au moyen âge*, Paris 1959, σ. 283-286 (*Les clercs de l'Église latine*), σ. 288-291 (*Le clergé indigène*), 403-406 καὶ 429-433.

σκευτικὸ φρόνημα τῶν ὀρθόδοξων, ποὺ ἄμεσα ὑπάγονταν σ' αὐτήν, καὶ νὰ τοὺς προσανατολίζη πρὸς τὴν Ἁγία Ἐδρα. Εἶναι δηλαδὴ δυνατὸ νὰ θεωρηθοῦν οὐνίτες ὅσοι Ἕλληνες κληρικοὶ μᾶς παραδίδονται ὡς ἄμεσα ὑποκείμενοι στὸν Ἀρχιεπίσκοπο;

γ) Ἄν ἡ δικαιοδοσία τοῦ λατίνου Ἀρχιεπισκόπου ἦταν ἐκκλησιαστικὴ ἢ καὶ κοσμικὴ γιὰ ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους κληρικούς τῆς Κρήτης; ποιά τὰ ὅριά της;

δ) Ποιά ἡ στάση τῆς Βενετίας ἀπέναντι στὴ δικαιοδοσία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς; Ἐνισχύει ἢ περιορίζει τὰ δικαιώματά της καὶ πῶς βλέπει τοὺς Ἕλληνες κληρικούς ποὺ ὑπάγονται σ' αὐτήν;

Ἡ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτά, ἀκόμη κι' ἂν σὲ μερικὰ δὲν εἶναι λεπτομερειακὴ, μιὰ ποὺ δὲν ὑπάρχουν ὅλα τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα, ἔχει, νομίζω, κάποια χρησιμότητα, γιὰτὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δὲν διαφωτίζεται μόνον ἡ θέση καὶ ἡ δύναμη τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας στὴν Κρήτη, ἀλλὰ ταυτόχρονα προσδιορίζεται καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ὀρθόδοξου κληρικοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ πρωταγωνιστεῖ συνήθως σὲ ὅλες τὶς πολιτικές, πνευματικές καὶ θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ. Παράλληλα ἡ ἔρευνά μας συμβάλλει στὸ νὰ γνωρίσουμε ὀρισμένες πτυχὲς τῆς βενετικῆς πολιτικῆς γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα τῆς Κρήτης, ἰδίως στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 14^{ου} αἰ. Ἔτσι εἶναι δυνατὸ μὲ περισσότερες πληροφορίες ν' ἀντιληφθοῦμε πιὸ ἄνετα τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀκέφαλης Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς μεγαλονήσου στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας.

Οἱ νέες εἰδήσεις προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἑπτὰ, τὰ σπουδαιότερα, δημοσιεύονται στὸ Παράρτημα (Α'-Ζ'). Ἀπὸ τὰ ἑπτὰ αὐτὰ ἔγγραφα, τὰ πρῶτα τέσσερα, τῶν ἐτῶν 1268, 1322, 1323 καὶ 1324, βρίσκονται στὸ *Catasticum ecclesiarum et monasteriorum comunis* (στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο Βενετίας, *A.S.V.-Duca di Candia: Busta 13 (Culto)*, τετράδιο 1, καὶ στὸ ἀντίγραφό του, τοῦ 16^{ου} αἰ., στὴ *Biblioteca Marciana, Latina classe, ἀριθ. 179, collocazione 3284*)¹, τοῦ ὁποῖου τὴ διπλωματικὴ ἔκδοση ἔχω

1. Γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ βλ. στοῦ Ernst Gerland, *Das Archiv des Herzogs von Kandia im königl. Staatsarchiv zu Venedig, Strassburg 1899*, σ. 23-24· στὴ σ. 84 ἐκδίδεται καὶ τὸ πρῶτο ἔγγραφο τοῦ χφ αὐτοῦ (στὸ ἐξῆς: Gerland, *Das Archiv*). Οἱ παραπομπές μας, κάθε φορὰ ποὺ χρησιμοποιοῦμε τὸ χφ, γίνονται στὸ ἀντίγραφο τῆς Μαρκιανῆς, ἐπειδὴ τὸ χφ τοῦ Βενετικοῦ Ἀρχείου εἶναι μισοκατεστραμμένο καὶ δὲν φέρει ἐπίσης σελιδαρίθμηση. Ἄς σημειωθῇ πῶς, σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ καθηγητῆ κ. Μ. Ι. Μανούσακα, ἀντίγραφο τοῦ χφ τῆς Μαρκιανῆς, ποὺ ἔγινε μὲ φροντίδα τοῦ Κ. Σάθα, βρίσκεται στὸ Παρίσι στὴν *Bibliothèque Nationale, Paris. ital. nouv. acquis. 2088*. Τόσο

σχεδόν έτοιμη. Από τὸ ἴδιο ἐπίσης ἀνέκδοτο Κατάστιχο ἀντὼ καὶ ποι- κίλες ἄλλες βοθητικὲς γιὰ τὸ θέμα μας πληροφορίες. Τὰ ὑπόλοιπα τρία ἔγγραφα τοῦ Παραρτήματος (Ε', Σ' καὶ Ζ'), ποὺ καλύπτουν τὰ χρόνια 1548, 1551 καὶ 1558, ὑπάρχουν ἐπίσης στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας καὶ στὴ σειρά *Consultori in Jure (busta 403)*¹. Ἀξιο- σημειώτη ἀκόμη εἶναι ἡ βοήθεια ἀπὸ ἐκδεδομένα βενετικά ἔγγραφα, ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία ἀμέσως παρακάτω νὰ μνημονεύσουμε.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τὸ θέμα μας ὅπως παρουσιάζεται στὶς πρῶ- τες του φάσεις κατὰ τὰ μέσα τοῦ 13^{ου} αἰ. Δὲν περνοῦν πραγματικὰ πολ- λά χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ γίνεται ἡ Κρήτη βενετικὴ ἀποικία, ὅταν δια- πιστώνεται πῶς τὴ λατινικὴ Ἐκκλησία τοῦ νησιοῦ καὶ τὴ Βενετία τίς χωρίζουν βαθιὲς διαφορὲς, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες πρωτεύουσα θέση κα- τέχει ὁ καθορισμὸς τῶν σχέσεων τοῦ λατίνου Ἀρχιεπισκόπου τοῦ Χάν- δακα μὲ τοὺς Ἕλληνας κληρικούς. Συγκεκριμένα τὰ πρῶτα συμπτώ- ματα τῶν διαφορῶν αὐτῶν ἐμφανίζονται στὰ 1248, ἐνῶ τὴν ἐποχὴ ποὺ πάπας εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Δ' (1254-1261) καὶ Ἀρχιεπίσκοπος Κρή- τος ὁ Leonardo Pantaleo (πρὶν ἀπὸ τὸ 1261-μετὰ τὸ 1279) ἡ δια-

αὐτὸ ὅσο καὶ ἄλλα χειρόγραφα τὰ εἶχε παραδώσει ὁ Σάβας στὴν Παρισινὴ Βιβλιο- θήκη στὴν τιμὴ τῶν 1200 φράγκων. Τὰ χειρόγραφα μπῆκαν στὴ Βιβλιοθήκη στὶς 18 Σεπτεμβρίου 1896. Βλ. καὶ Henri O m o n t, Bibliothèque Nationale. Nouvelles acquisitions du Département des Manuscrits pendant les années 1891-1910. Répertoire alphabétique des manuscrits latins et français, Paris 1912, préface, σ. XCVIII, ἀριθ. III (2088): *Catastici di Creta (1216-1400)*, 484 pages. Πρβλ. καὶ Σ. Π. Λάμπρου, Ἑλληνικὰ ἱστορήματα ἐν Παρισίοις, Νέος Ἑλληνομνήμων 15 (1921) 293-294 (χωρὶς ν' ἀναφέρεται ἐδῶ εἰδικὰ τὸ κατάστιχό μας).

1. Ὁ ἀκριβὴς τίτλος τῆς δεσμίδας αὐτῆς, ὅπως ἀναγράφεται στὸ πρῶτο φύλλο, ὁ ὁποῖος δηλώνει καὶ τὸ περιεχόμενό της, εἶναι: «1266 al 1616. Scritture attinenti alla iurisdicione sovrana del Principe sopra la Chiesa metropolitana di Candia, Regno poi perduto: 1627, 23 aprile, presentato per il nob(el) ho(mo) ser Gradonigo Trevesan, ritornato di Provedidor General nel Regno di Candia». Στὴ δεσμίδα αὐτὴ περιέχονται πραγματικὰ πάρα πολλὰ ἔγγραφα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης. Εἰδικὰ μάλιστα ἀπὸ τῆ σ. 1 ὡς τῆ σ. 46 συναντοῦμε ἔγγραφα ποὺ ἀντιγράφθηκαν ἀπὸ τὸ Κατάστιχο τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Μοναστηριῶν τοῦ Κοινοῦ (βλ. προηγούμενη σημ.), ἐνῶ στὶς ὑπό- λοιπες σελίδες ὑπάρχουν διατάγματα δόγηδων, ἀντιγραμμένα πῶς πολὺ ἀπὸ τὴ γνω- στὴ σειρά τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης *Ducali e lettere ricevute* (βλ. τὸν χειρόγραφο *Indice 62* τοῦ A.S.V.), ὅλα σχετικὰ μὲ ποικίλες ἐκκλησιαστικὲς ὑπο- θέσεις στὴν Κρήτη. Τὸ ὄλικὸ αὐτὸ τὸ ἐπισήμανα κατὰ τὴν ὀλιγοήμερη παραμονή μου στὴ Βενετία τὸ φθινόπωρο τοῦ 1964 καὶ 1965 ὡς ἀνεπίσημος φιλοξενούμενος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, πρὸς τὸ ὁποῖο ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τίς θερ- μές μου εὐχαριστίες.

μάχη καὶ ἡ ρήξη Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας τοῦ νησιοῦ παίρνουν μορφή ὀριστικότερη¹. Ὁ Pantaleo μάλιστα σὲ ὑπόμνημά του, πού μᾶς σῶθηκε ὀλόκληρο, ἀντιγραμμένο μέσα στὴ βούλα τῆς 19 Ἀπριλίου 1263 τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Δ' (1261-1264)², ἐκτοξεύει, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἄλλες του καταγγελίες, καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα κατηγορία πὼς ἡ Βενετία παρεμποδίζει τὸν Ἀρχιεπίσκοπο νὰ ἀσκήσῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ του δικαιοδοσία (*jurisdictionem spiritualem et temporalem*) ἐπάνω στοὺς πρεσβυτέρους, τοὺς διακόνους, τοὺς κληρικούς καὶ στὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα, τόσο στοὺς Ἕλληνας, ὅσο καὶ στοὺς Λατίνους, καθὼς καὶ στοὺς ἐλεύθερους λαϊκοὺς (*liberis laicis*), οἱ ὅποιοι βρίσκονται στὴν ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς καὶ τῆς ἐνωμένης μ' αὐτὴν ἐπισκοπῆς τοῦ Ἁγίου Μύρωνος³. Μολονότι ὁμως ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία, μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ καρδινάλιου τῆς Giacomo di S. Maria in Cosmedin, στίς 24 Μαρτίου 1263⁴, ὑποστηρίζει τὶς ἀπόψεις τοῦ Pantaleo, ἡ Βενετία θὰ συμφωνήσῃ μὲ τὶς παπικὲς εἰσηγήσεις μόλις κατὰ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1266, ὅταν ὁ νέος πάπας Κλήμης Δ' (1265-1268) ἐκδίδῃ τὴν διαιτητικὴν του βούλα, ἡ ὁποία καὶ λύει γιὰ ἓνα διάστημα 40 περίπου ἐτῶν, ὅπως θὰ δοῦμε, τὶς σημαντικότερες διαφορὰς Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας στὴν Κρήτη⁵.

Εἰδικὰ ἡ λύση πού πρότεινε ὁ Κλήμης Δ' καὶ ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὴν Βενετία σχετικὰ μὲ τοὺς Ἕλληνας κληρικούς ἦταν ἡ ἀκόλουθη: στὸν λατίνου Ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κρήτης νὰ ὑπάγονται 130 Ἕλληνας κληρικοὶ τῶν πόλεων Χάνδακα καὶ Ἁγίου Μύρωνος, καθὼς καὶ τῆς ἐκκλη-

1. Borsari, *Il dominio*, σ. 110 καὶ 134.

2. Βλ. Jean Guiraud-S. Clémencet, *Les Registres d'Urbain IV (1261-1264)*, Paris 1899-1958, τόμ. 2, ἀριθ. 233, σ. 104-108 (ιδίως σ. 104-106). Πρβλ. καὶ Borsari, *Il dominio*, σ. 110-111, ὅπου συστηματοποιημένα ἀναφέρονται καὶ τὰ ἄλλα αἰτήματα τοῦ Pantaleo.

3. Βλ. Guiraud-Clémencet, ὁ.π., σ. 104. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Ἁγίου Μύρωνος καὶ τὴν ἐνωσὴν τῆς μὲ τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν τοῦ Χάνδακα βλ. Giuseppe Gerola, *Per la cronotassi dei vescovi cretesi all'epoca veneta*, Venezia 1914, σ. 57. Γιὰ τὴν τοποθεσίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ χωριοῦ βλ. στοῦ Στ. Γ. Σπανάκη, Ἡ Κρήτη, Α'. Κεντρικὴ - Ἀνατολική, Ἡράκλειον (1964), σ. 50-52.

4. Καὶ ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ Καρδινάλιου περιλαμβάνεται στὴ μνημονευθεῖσα βούλα τοῦ Οὐρβανοῦ Δ' (Guiraud-Clémencet, ὁ.π., σ. 104 καὶ 106-107). Πρβλ. καὶ Borsari, *Il dominio*, σ. 111, ὅπου ὁμως ἡ ἡμερομηνία 24 aprile 1263 πρέπει νὰ διορθωθῇ σὲ 24 marzo.

5. Ἡ βούλα αὐτὴ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ *Catasticum ecclesiarum et monasteriorum* πού μνημονεύσαμε παραπάνω (*Marc., Lat. cl. IX*, ἀριθ. 179, colloc. 3284, φ. 2^r-3^v) στοῦ Borsari, *Il dominio*, σ. 139-143. Βλ. ἐπίσης καὶ σ. 111-113, ὅπου καὶ ἐξετάζεται ἡ πολιτικὴ κατάσταση στὴν Ἰταλία, πού ἐπέβαλλε τὴν ἀποκατάσταση ἁρμονικῶν σχέσεων μεταξὺ Βενετίας καὶ Βατικανοῦ.

σιαστικῆς περιφέρειάς των· στήν περίπτωση πού δὲν συμπληρώνεται ὁ παραπάνω ἀριθμὸς νὰ συμπεριλαμβάνονται σ'αὐτὸν τὰ παιδιὰ τῶν παπάδων καὶ τέλος τὰ παιδιὰ ἄλλων ἀγροτῶν (*aliorum rusticorum*) τῆς ἴδιας περιοχῆς. Ἐπίσης, κάτω ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς νὰ βρισκῶνται καὶ οἱ Ἕλληνες κληρικοὶ πού θὰ φτάνουν στὴν Κρήτη ἀπ' ὁποιοδήποτε ἄλλο μέρος, χωρὶς ὅμως νὰ λογαριάζονται ἀνάμεσα στοὺς 130¹. Ἀπὸ ἄλλες πηγές πάλι διαπιστώνεται πὼς ὅλοι αὐτοὶ οἱ κληρικοὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἐθεωροῦντο βιλλάνοι του καὶ ἤταν ὑποχρεωμένοι νὰ τοῦ πληρώνουν φόρο, τὸ λεγόμενο βιλλανάτικο². Ἐχομε μάλιστα τὴ μαρτυρία (γύρω στὰ 1320) πὼς κάποιος παπάς, ὁ Ἰωάννης Μελίς(σ)ης³, κάτοικος τοῦ χωριοῦ Μακρυτοίχους⁴, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀνῆκε στοὺς 130, πλήρωνε στὸν Ἀρχιεπίσκοπο κάθε χρό-

1. Γιὰ τὶς πληροφορίες αὐτὲς ἔχω ὑπόψη μου τὸ ἀκόλουθο χωρίο τῆς βούλας τοῦ Κλήμεντος Δ' (βλ. Borsari, *Il dominio*, σ. 141): «Nos autem, recepto huiusmodi compromisso (διάβαζε: compromisso), ordinamus, statuimus, prouidemus et arbitramur, quod Cretensis archiepiscopus qui fuerit pro tempore, habeat in sua ciuitate et diocesi de Grecis clericis ciuitatum Cretensis et Sancti Miri et diocesis centum et triginta clericos, et si huiusmodi numerus fuerit diminutus, de filiis papatum, et si forte illi sufficientes non essent, de filijs aliorum rusticorum eiusdem loci numerus supleatur; et si qui clerici Greci aliunde in Cretensem insulam venerint, subiecti sint eidem Archiepiscopo et eius suffraganeis, nec in dicto numero includantur».

2. Γιὰ τοὺς βιλλάνους ἢ παροίκους γενικὰ τῆς Κρήτης βλ. στοῦ Στ. Ξανθοῦ-δίδου, «Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν», Ἀθῆναι 1939, σ. 9, 16, 19 καὶ 133-138, καθὼς καὶ P. S. Leicht, *Documenti di Candia veneziana del secolo XIV*, *Rivista di Storia del Diritto Italiano* 25 (1952) 176-177. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς βιλλάνους τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς βλ. στοῦ Borsari, *Il dominio*, σ. 112 καὶ σημ. 23. Ἄς σημειωθῇ ἐξἄλλου ὅτι ὁ ὄρος βιλλανάτικο μοῦ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ διάφορα ἔγγραφα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης· βλ. π.χ. *A.S.V. - Duca di Candia: Busta 32, Memoriali Antichi*, τετράδ. 81 (1445-1446), φ. 3^v, ἔγγρ. τῆς 18 Νοεμβρίου 1445, μὲ τὸν τύπο *vilanitico*. Ἐπίσης στὸ ἴδιο Ἀρχεῖο, *Duca di Candia: Busta 8, Missive e Responsive*, τετράδ. 2 (1449-1467), χωρὶς σελιδαριθμηση, ἔγγραφο τῆς 27 Μαρτίου 1450, τῆς 17 Αὐγούστου 1450 καὶ 28 Αὐγούστου 1450, μὲ τοὺς τύπους *villanadigo*, *vilanatici* καὶ *villanadego*. Ὁ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, τόμ. 8, Niort 1887, σ. 331 καὶ 333, μνημονεύει τοὺς τύπους *villanagium* καὶ *villanagium*.

3. Βλ. γι' αὐτὸν στὸν ὀνομαστικὸ κατάλογο, ἀριθμὸς Π, σ. 78.

4. Διατηρεῖται ἀκόμη καὶ σήμερα ὡς συνοικισμὸς τοῦ Δήμου Ἡρακλείου, ἐπαρχίας Τεμένους· βλ. Λεξικὸν τῶν Δήμων, Κοινοτήτων καὶ Συνοικισμῶν τῆς Ἑλλάδος, Ἀνατύπωσης, Ἀθῆναι 1960, σ. 207 (στὸ ἐξῆς: ΛΔΚ). Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸ χωριὸ αὐτό, μαζὶ μὲ ἄλλα τῆς γύρω ἀπὸ τὸν Χάνδακα περιοχῆς (Paracandia), τὸ διεκδικοῦσε ὡς περιουσία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς τοῦ ὁ Λεονάρδος Pantaleo (βλ. Guiraud - Clémencet, ὁ.π., σ. 105).

νο ἔξι grossi¹, τρία κατὰ τὴ γιορτὴ τῶν Θεοφανείων καὶ τὰ ὑπόλοιπα τρία τὴν Ἀνάστασιν². Πιθανῶς τὸ ἴδιο ποσὸ νὰ εἶχε ὀριστῆ, στίς ἀρχές τουλάχιστο τοῦ 14^{ου} αἰ., καὶ γιὰ ἄλλους τοὺς ἄλλους Ἑλληνες κληρικούς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου.

Πότε ὅμως ἀκριβῶς διαμορφώθηκε ἡ νέα αὐτὴ τάξη τῶν 130 κληρικῶν μέσα στὴν Κρήτη καὶ ποιοὶ ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ ὀνομαστικὰ ὑποχρεώθηκαν νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ στὸν λατίνου Ἀρχιεπίσκοπο; Νομίζω πὼς ὁ ἀριθμὸς 130 γιὰ πρώτη φορά μνημονεύεται στὴν παπικὴ βούλα τοῦ 1266, ποὺ πῦ πάνω ἀναφέραμε, καὶ ἴσως πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀποτέλεσμα μιᾶς στατιστικῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν Ἀρχῶν τοῦ Χάνδακα λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτό, γιὰ εἶδαι πὼς στὸ ὑπόμνημά του (πρὶν ἀπὸ τὸ 1263) ὁ Pantaleo δὲν καθόριζε πόσοι Ἑλληνες τῆς Κρητικῆς πρωτεύουσας καὶ τοῦ Ἁγίου Μύρωνος ἔπρεπε νὰ ὑπάγουν σ' αὐτόν. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν, γιὰ ν' ἀποφύγουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι μελλοντικὲς προστριβές, νὰ κατέγραψαν τοὺς κληρικούς αὐτούς, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς (130) δεχόμεστε ὅτι ἐκάλυπτε τουλάχιστο τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια τῶν δυὸ πόλεων· ἄλλωστε λίγο παρακάτω θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε πὼς δὲν ὑπῆρχαν τόσοι κληρικοὶ κατὰ τὸν 16^{ον} αἰ. στὴν περιοχὴ αὐτὴ, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ Βενετία νὰ ἐπεκτείνῃ τοπικὰ, στὸ διαμέρισμα τοῦ Χάνδακα, τὴ δικαιοδοσίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς, ἔτσι ποὺ νὰ συμπληρωθῆ ὁ ἀναγκαῖος ἀριθμὸς³. Οἱ σκέψεις αὐτὲς μὲ ὀδηγοῦν στὴν ἀποψη πὼς ὁ θεσμὸς τῶν 130 κληρικῶν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κρήτης δὲν ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴ βενετοκρατία, κατὰ τὴ β' βυζαντινὴ περίοδο (961-1204)⁴. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲ μᾶς σώζεται βέβαια, ὅσο ξέρω, καμιὰ μαρτυρία, οὔτε θετικὴ οὔτε ἀρνητικὴ⁵. Ὡστόσο, αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ πὼς στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος δὲν θὰ ἀσκοῦσε δικαιοδοσίαν στοὺς κλη-

1. Γιὰ τὴν ἀξία τοῦ βενετικοῦ αὐτοῦ νομίσματος βλ. στοῦ F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, τόμ. 1 (1329-1399), Paris 1958, σ. 225-226.

2. Βλ. *Marc., Lat. cl. IX, ἀριθ. 179, colloc. 3284*, φ. 53^γ. Πρβ. καὶ *Borsari, Il dominio*, σ. 124 σημ. 75.

3. Ἐγγραφο Ζ', στὸ Παράρτημα, καὶ πῦ κάτω σ. 68.

4. Βλ. τίς εἰδικὲς ἐργασίες τῶν Giuseppe Gerola, *Οἱ Ἑλληνες ἐπίσκοποι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας*, *Χριστιανικὴ Κρήτη* 2 (1913) 301-316, καὶ Στ. Α. Ξανθοῦ δίδου, *Περὶ τῆς Μητροπόλεως Κρήτης καὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου κατὰ τὴν β' βυζαντ. περίοδον (961-1204)*, αὐτόθι, σ. 317-338.

5. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἐξαντλήσαμε τὴ σχετικὴ μὲ τὴ β' βυζαντινὴ περίοδο βιβλιογραφία, ὅπως παρατίθεται στοῦ Μ. Ι. Μανούσκα, *Λόγος εἰς τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς στήλης τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκά, Κρητικὰ Χρονικά* 15-16 (1963), τευχ. 3, 261-262.

ρικούς τῆς περιοχῆς τοῦ Χάνδακα καὶ τοῦ Ἁγίου Μύρωνος, τῆ στιγμῇ ποῦ ἔχει ἀποδειχτῇ πῶς ἡ λατινικὴ Ἀρχιεπισκοπὴ κληρονομεῖ ἀριετὰ δικαιώματα, τουλάχιστο τὰ περιουσιακὰ, τοῦ Ὁρθόδοξου Ἀρχιεπισκόπου¹.

Πάντως οἱ 130 Ἑλληνες κληρικοὶ καθορίζονται ὀνομαστικὰ δυὸ χρόνια μόλις ὕστερ' ἀπὸ τὴν παπικὴ βούλα τοῦ 1266. Συγκεκριμένα, ἀφοῦ προηγοῦνται δυὸ ἐπιστολές, ἡ μιὰ τῆς 14 Μαρτίου 1267² καὶ ἡ δευτέρη τῆς 11 Φεβρουαρίου 1268³, τοῦ δόγγη τῆς Βενετίας Renier Zeno (1253-1268) πρὸς τὸν δούκα τῆς Κρήτης Andrea Zeno (1265-1269), μὲ τὶς ὁποῖες διατάσσεται ἡ πιστὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων τοῦ Κλήμεντος Δ', ὁ κατάλογος τῶν 130 καταρτίζεται στὶς 3 Ἰουνίου 1268 μὲ πράξιν νοταριακὴ⁴. Ἡ πράξις αὕτη συντάχθηκε στὸ μοναστήρι τῆς Παλιανῆς⁵ ἀπὸ τοὺς συμβούλους τῆς Κρήτης Ἰωάννη Saretto (ἢ Segreto) καὶ Λεονάρδο Contareno, μὲ μάρτυρες τοὺς Ἰωάννη Vitali, Λαυρέντιο Mengulo καὶ Μάρκο Basilio, καμεράριους⁶

1. Borsari, *Il dominio*, σ. 15 σημ. 18.

2. Βρίσκεται στὸ *A.S.V. - Duca di Candia: Busta 13 (Culto)*, τετράδιο 1., χ. σελ. Τὸ ἀντίγρ. στὴ *Marc., Lat. cl. IX*, ἀριθ. 179, *colloc. 3284*, φ. 1v-4r. Σχετικὴ περίληψη, πολὺ σύντομη ὅμως, βλ. στοῦ Guido Scaffini, *Notizie intorno ai primi cento anni della dominazione veneta in Creta, Alessandria 1907*, *appendice*, σ. 43-44. ἀριθ. LIX. Ἐὰς προστεθῇ ἐξάλλου ὅτι λίγες μέρες ἀργότερα, στὶς 27 Μαρτίου 1267, μιὰ ἀνέκδοτη νοταριακὴ πράξις, τῆς ὁποίας τὸ πρωτότυπο (σὲ περγαμινῇ) σώζεται στὸ *Archivio di Stato di Padova (Museo Civico) - Archivio Diplomatico, pergameneo n° 2277*, μᾶς πληροφορεῖ τὴ συμφωνία ποῦ ἐκλείσαν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης καὶ ἡ Βενετία σχετικὰ μὲ τὶς ποικίλες κτηματικὰς τοὺς διαφορὰς καὶ τοὺς 130 κληρικούς.

3. Καὶ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὑπάρχει στὸ *A.S.V.*, ὁ.π., καὶ στὴ *Marc.*, ὁ.π., φ. 4r-v. Ὁ χρόνος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐκδόθηκε τὸ ἔγγραφο, δὲν σημειώνεται. Τὸν συμπεραίνουμε ὅμως ἀπὸ τὴν ἰνδικτιῶνα, ἡ ὁποία ἀναφέρεται σ' αὐτό, καὶ ποῦ εἶναι ἡ 11η. Αὕτη συμπίπτει σίγουρα μὲ τὸ ἔτος 1268, γιὰτὶ ὁ παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς Δούκα τῆς Κρήτης Andrea Zeno κατέχει τὸ ἀξίωμα αὐτὸ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης στὰ χρόνια μόνο 1265-1269 (βλ. Borsari, *Il dominio*, σ. 129), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ 1268 μόνο ἀνταποκρίνεται στὴν 11η ἰνδικτιῶνα. Φυσικὰ, ἐπειδὴ ἔχουμε τὸν μῆνα Φεβρουάριο, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔτος, κατὰ τὴ βενετικὴ συνήθεια (*more veneto*), τὸ 1267 (=1268). Ὡστόσο ὁ Scaffini, ὁ.π., σ. 43, ἀριθ. LVIII, ποῦ δίνει περίληψη τοῦ ἐγγράφου, ἔχει τὴν ἐσφαλμένη χρονολογία 1267, χωρὶς νὰ λογαριάξῃ οὔτε τὴν ἰνδικτιῶνα οὔτε καὶ τὸ «*more veneto*». (Γιὰ τὶς ἐλλείψεις ποῦ παρουσιάζει τὸ βιβλίον τοῦ Scaffini βλ. τὴ βιβλιοκρισίαν τοῦ Giuseppe Gerola, στὸ *Nuovo Archivio Veneto, nuova serie*, 15 (1908) 390-393).

4. Ἐκδίδεται στὸ Παράρτημα ὡς ἔγγραφο Α' (σελ. 86-89).

5. Γιὰ τὸ βυζαντινὸ αὐτὸ μοναστήρι βλ. στοῦ Στ. Σπανᾶκη, Ἡ Κρήτη, σ. 312-314, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

6. Γιὰ τὸ ἀξίωμα αὐτὸ βλ. στοῦ Ξανθοῦδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία, σ. 12.

του Χάνδακα, καθώς και τὸν Ἰάκωβο Carravelo, Ἄγγελο Caucanigo, καστελλάνο Τεμένους¹, τὸν Ματθαῖο Cavalario, τὸν Μάρκο de Priulis, τὸν Θωμὰ Dondi, δεκάνο τῆς Ἀρκαδίας², καὶ τὸν νοτάριο Magistro Sansone. Οἱ παραπάνω σύμβουλοι λοιπόν, ἐκτελώντας ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ Κράτους τὶς ἐντολὲς τοῦ Δόγη, γνωστοποιοῦν στὸν παριστάμενο Ἰάκωβο Pantaleo, ἀδελφὸ καὶ πληρεξούσιο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λεονάρδου³, τὰ ὀνόματα τῶν 130 Ἑλλήνων κληρικῶν ποὺ θὰ ἐξαρθῶνται ἀπὸ τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ⁴. Στὸν κατάλογο αὐτόν, ποὺ περιλαμβάνει γιὰ τὴν ἀκρίβεια 127 ὀνόματα ἀντὶ 130⁵ καὶ ποὺ τὸν παραθέτουμε ἀλφαβητικὰ στὸ τέλος τῆς ἐργασίας μας (στήλη I), διακρίνουμε πολλοὺς κληρικούς, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν δηλώνεται ὁ τόπος τῆς παραμονῆς τους, ἴσως πὶδ πολὺ γιὰ τὴν θεωροῦνται κάτοικοι τοῦ Χάνδακα⁶, χωρὶς νὰ ἀποκλείουμε κάποια παράλειψη ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα, ἐνῶ γιὰ μερικοὺς ἄλλους μνημονεύεται τὸ χωριὸ ὅπου βρίσκονται. Συνολικὰ τὰ χωριά ποὺ συναντοῦμε στὸ ἔγγραφο αὐτὸ (Α΄) εἶναι 26, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρονται οἱ περιφέρειες, στὶς ὁποῖες ὑπάγονταν. Παρατηροῦμε ὥστόσο πὼς τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ βρίσκονται σὲ περιοχὲς κοντινὲς πρὸς τὴν πόλη τοῦ Χάνδακα, ὅπως στὴν ἐπαρχία Μαλεβιζίου, Τεμένους καὶ Πεδιάδος⁷. ἀντίθετα, λιγότερα εἶναι ἐκεῖ-

1. Τὸ φρούριο αὐτό, ποὺ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Χάνδακα, τὸ ἔχτισε ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς κατὰ τὸ 961· βλ. Στ. Ξανθοουδίδου, Ἐπαρχία καὶ πόλεις Κρήτης. Ἐκ τοῦ τοπωνυμικοῦ Κρήτης, ΕΕΒΣ 3 (1926) 45-47. Βλ. καὶ Σπανᾶκη, Ἡ Κρήτη, σ. 197-201.

2. Φυσικὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀρκαδίας μὲ ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια τῆ Μεσαρά. Ἡ θέση τῆς πόλης ἀμφισβητεῖται· βλ. G. Gerola, Per la cronotassi, σ. 23-25, καὶ Σπανᾶκη, ὁ.π., σ. 81-82.

3. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1267 ὁ Λεονάρδος εἶχε ὀρίσει πληρεξούσιο τὸν ἀδελφὸ του γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς παπικῆς βούλας τοῦ Κλήμεντος Δ΄, βλ. στοῦ Scaffini ὁ.π., σ. 44, ἀριθ. LX.

4. Βλ. ἔγγρ. Α΄, στ. 1-18.

5. Ὁ ἀντιγραφεὺς δὲν εἶναι καὶ τόσο προσεκτικὸς, γιὰ τὸ ὅπως παρατηροῦμε καὶ στὸ κρητικὸ ὑπόμνημα τοῦ ἔγγρ. Α΄ (στ. 37, 45, 46, 51 καὶ 52), παραλείπει λέξεις καὶ ὀνόματα, ἀφήνοντας ὀρισμένα κενὰ κάθε φορά.

6. Τὴ σκέψη αὐτὴ μοῦ τὴν ἐνισχύει ἡ διαπίστωση ὅτι στὸ ἔγγραφο Α΄ κανένας κληρικὸς δὲν ἀναφέρεται ὡς κάτοικος τοῦ Χάνδακα. Φαίνεται πὼς αὐτὸ ὁ γραφεὺς τὸ θεωρεῖ γνωστὸ καὶ φροντίζει μόνον νὰ κάμῃ τὴ διάκριση γιὰ τοὺς κληρικούς ἐκείνους ποὺ μένουν στὰ χωριά. Ἀόριστη βέβαια εἶναι ἡ δήλωση (στ. 16) ὅτι οἱ κληρικοὶ βρίσκονται στὶς πόλεις τοῦ Χάνδακα καὶ τοῦ Ἁγίου Μύρωνος, ἀφοῦ μάλιστα γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ πόλη δὲν παραλείπει τὴ σχετικὴ μνεία (βλ. ἐπόμενη σημ.).

7. Μαλεβιζίου: Ἁγιος Μύρων (30, 36), Τύλισος (Delese: 29) καὶ Σταυράκια (Stavrachi: 34). Τὰ χωριά αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ σήμερα· βλ. ΛΔΚ, σ. 6, 150 καὶ 142 ἀντίστοιχα.

Τεμένους: Δαφνές (29, 37), Σίλαμος (31-32) καὶ Μακρυτοῖχος (32), ποὺ καὶ σήμερα σώζονται ἢ ὡς χωριά ἢ ὡς συνοικισμοὶ (βλ. ΛΔΚ, σ. 40, 233 καὶ

να¹ πού έντοπίζονται σέ μακρινότερες περιφέρειες, όπως στην έπαρχία

207)· στο Τέμενος επίσης υπάγονταν και τὰ ακόλουθα χωριά, με Έλληνες κληρικούς του Άρχιεπισκόπου, τὰ όποια σήμερα πιά έχουν σβήσει: α) Ή Pala (30), πού μάλλον θά βρισκόταν κοντά στο μοναστήρι τής Παλιανής (βλ. σ. 48, σημ. 5)· τó χωριό μαρτυρείται στις ανέκδοτες βενετικές στατιστικές τών Francesco Barozzi τού έτους 1577 (*Museo Civico Correr* (Βενετίας), *ms. Donà delle Rose*, n° 136, φ. 136^r) και Πέτρου Καστροφύλακα, τού έτους 1583 (*Biblioteca Marciana, Ital. cl. VI, n° 156, colloc. 6005, c. 101*). Στην τουρκική απογραφή τού 1671 δέν μνημονεύεται· βλ. Ν. Σταυρινίδου, Άνέκδοτα έγγραφα τής τουρκοκρατίας έν Κρήτη, Κρητικά Χρονικά 1 (1947) 109-110. β) Τó χωριό Caronisso (31), τó όποίο ó Barozzi (φ. 135^v) αποδίδει με τόν τύπο Caronissi· με τόν ίδιο άκριβώς τύπο τó συναντούμε και σέ μιá άλλη βενετική στατιστική τού τέλους τού 16ου αί. (βλ. *Bibliot. Marc., Ital. cl. VII, n° 363, colloc. 7873, φ. 214^r*). Δέν ξέρω άν σώζεται σήμερα κανένα σχετικό τοπωνύμιο. γ) Τó χ. Camena (34, 35), πού πιθανώς νά συμπίπτει με τó Caimenu τού Barozzi (ό.π.). Στα 1671 υπήρχε χωριό Καυμένο, πού σήμερα διατηρείται σάν άγροικία βοσκών κοντά στο χωριό Βενεράτο (βλ. Σταυρινίδου, ό. π., σ. 109 και σημ. 15). Και δ) Τó χ. Silopulo (32, 35, 36-37), πού σήμερα άνταποκρίνεται στο Μετόχι Σελλόπουλο τής περιοχής Κνωσσού (βλ. Νικ. Πλάτωνος, Ή άρχαιολογική κίνηση έν Κρήτη κατά τó έτος 1957, Κρητικά Χρονικά 11 (1957) 327, 332, όπου και πληροφορίες για τις άνασκαφές και τὰ σπουδαία άρχαιολογικά εύρήματα στο μέρος αυτό. Βλ. επίσης στού Ίδίου, αυτόθι 12 (1958) 476). Για τήν Ιστορία τού χωριού σημειώνω πώς άναφέρεται χ. Silopulo σέ έγγρ. τού 1271 (βλ. Antonino Lombardo, *Imbreviature di Pietro Scardon* (1271), Torino 1942, σ. 60, άριθ. 158) και σέ έγγρ. τού 1548 (βλ. στο Παράρτημα έγγρ. Ε', στ. 139). Χαρακτηριστικό είναι έξάλλου ότι τó όνομα τού χωριού χρησιμοποιήθηκε και ως έπώνυμο: Silopulo Georgio και Nicola, σέ έγγρ. τού 1281 (βλ. Mario Chiaudano - Antonino Lombardo, *Leonardo Marcello, notaio in Candia, 1278-1281, Venezia 1960, σ. 174, άριθ. 518*).

Πεδιάδος: Άστραχοί (la Strachu ή lo Astracu: 47, 48), Μελέσαι (48), Πεζά (le Pesie: 46), Ξιδᾶς (47), πού τὰ συναντούμε και σήμερα (βλ. ΛΔΚ, σ. 22, 94, 118 και 110 αντίστοιχα). Στο έγγραφό μας (Α') επίσης μνημονεύεται τó χ. le Sparcidhe (30), τó όποίο πολύ πιθανώς νά συμπίπτει με τó χ. Πατσίδες, μιá πού ó τύπος Sparcidhe δικαιολογείται κάπως, τουλάχιστο ως πρós τó άρχικό s, όταν σκεφθοΰμε τή συνεκφορά, στην αιτιατική, τού άρθρου και τού όνόματος: τις ή στις Πατσίδες. Τó χ. πάντως Pazides τής Πεδιάδος τó άναφέρουν και ó Barozzi (φ. 137^v) και ó Καστροφύλακας (c. 95). Σήμερα σώζεται ως συνοικισμός τής κοινότητας Κάτω Άρχανών έπαρχίας Τεμένους (βλ. ΛΔΚ, σ. 223):

1. Δέν μόρεια νά προσδιορίσω με θετικά στοιχεία τὰ χωριά Lagne (48), Plemenì (36) και Cacù (49). Για τó πρώτο θά ήταν δυνατό κανείς νά υποθέσει πώς πρόκειται για τó χ. Laragni - Λαράνι τής έπαρχίας Μονοφατισίου (βλ. Καστροφύλακας, c. 99). Τó χωριό πάμ Plemenu (μ' αυτόν τόν τύπο) τó βρίσκω σέ έγγραφο τού 1301 (βλ. Raimondo Morozzo della Rocca, *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia, 1301- 1302, Venezia 1950, σ. 7, άριθ. 7*), ενώ τó χ. Cacù (Κακού), έπαρχίας Ρίζου, μνημονεύεται στη στατιστική τού 1671 (βλ. Σταυρινίδου, ό.π., σ. 120). Ωστόσο ó Καστροφύλακας και ó Barozzi δέν μοΰ δίνουν καμιά δια-

Καινούργιου¹, Μονοφατσίου² και στην καστελλανία Μπελβεντέρε³, καθώς ακόμη και στην πόλη της Σητείας⁴ και την επισκοπή Μυλοποτάμου (διαμέρισμα Ρεθύμνου)⁵. Τα στοιχεία όμως αυτά δεν μας επιτρέπουν απόλυτα να προσδιορίσουμε μέσα σε κλειστά γεωγραφικά όρια τη δικαιοδοσία του λατινίου 'Αρχιεπισκόπου στα 1268⁶, αφού σε

φωτιστική εΐδηση για την τοποθεσία των τριών παραπάνω χωριών μέσα τουλάχιστο στο διαμέρισμα του Χάνδακα.

1. Στην έπαρχία αυτή πρέπει να ανήκει το μοναστήρι de lo Gergeri (44), όπου υπήρχε ένας από τους 130 κληρικούς, αφού το χ. Γέργερη του Καινούργιου μας είναι γνωστό από τη Βενετοκρατία (βλ. Barozzi, φ. 136^r και Καστροφύλακα, σ. 103) ως σήμερα (βλ. ΛΔΚ, σ. 36). Δεν ξέρω όμως ποιά είναι αυτό το μοναστήρι της Γέργερης στα 1268.

2. Όπου το χωριό Δαμάνια (42) και πιθανώς και η Βαγιονιά, γιατί στον "Άγιο Γιώργη Vagioniti (49), βρίσκεται ένας από τους 130. Χωριό με την ονομασία "Άγιος Γιώργης Βαγιονίτης δεν έχω υπόψη μου. Μάλλον πρόκειται για εκκλησία ή μοναστήρι που πήρε το όνομά του από το χωριό. Δεν ξέρω αν μπορούμε εξάλλου να αποδώσουμε στην έπαρχία του Μονοφατσίου επίσης και το χ. Archadia (43), για το οποίο βλ. πιο πάνω σ. 49, σημ. 2. Πάντως το σημερινό χ. 'Αρκάδι της έπαρχίας αυτής μαρτυρείται από τους Barozzi (φ. 136^v) και Καστροφύλακα (σ. 98). Δεν αποκλείεται όμως το χ. 'Αρχαδία να βρισκόταν στην Καστελλανία Μπελβεντέρε (βλ. επόμενη σημ.).

3. Δεν υπάρχει σήμερα έπαρχία με τέτοιο όνομα, γι' αυτό και χρησιμοποιώ τον όρο καστελλανία. Αυτή περιελάμβανε ολόκληρη τη σημερινή έπαρχία Βιάννου και μέρος της έπαρχίας Μονοφατσίου (βλ. Στ. Γ. Σπανάκη, Στατιστικές ειδήσεις περί Κρήτης του τέλους του 16ου αιώνα, Κρητικά Χρονικά 12 (1958) 322 και 326). Στην καστελλανία λοιπόν αυτή έχουμε το χ. Μύρτος (29) κατά τον Καστροφύλακα (σ. 96), σήμερα χωριό της έπαρχίας 'Ιεράπετρας (βλ. ΛΔΚ, σ. 104), στα σύνορα όμως της έπαρχίας Βιάννου. 'Επίσης πολύ πιθανόν είναι στην ίδια καστελλανία (Μπελβεντέρε) να υπήρχε και το χ. 'Αρχαδία (43), αφού ο Καστροφύλακας (σ. 97) μνημονεύει το χωριό Piscopi de Arcadia στο Belveder.

4. Βλ. στο έγγρ. Α', στ. 45. Χαρακτηριστική είναι η λεπτομέρεια πως ένας από τους κληρικούς ήταν (fuit) από την 'Ιεράπετρα, αλλά (τόρα) βρίσκεται στα Δαμάνια (42).

5. Βλ. έγγρ. Α', στ. 50-53, καθώς και στ. 53-54, όπου μνημονεύεται το χ. "Άγιος 'Ιωάννης Μυλοποτάμου (βλ. ΛΔΚ, σ. 6). Για την επισκοπή Μυλοποτάμου βλ. Giuseppe Gerola, Monumenti veneti nell' isola di Creta, τόμ. 2, Venezia 1908, σ. 79-83. "Ας σημειωθεί ακόμη ότι στο έγγραφο Α', στ. 38 και 39-40, αναφέρονται κληρικοί που ήταν από τη Σύβριτο (διαμέρισμα Ρεθύμνου), χωρίς διάκριση αν πρόκειται για την 'Απάνω ή Κάτω Σύβριτο. Φαίνεται πως η κατ'αγωγή τους ήταν από τη Σύβριτο, όπου πια δεν κατοικούν, όταν γράφεται το έγγραφό μας. Για τη γεωγραφική περιοχή της Συβρίτου βλ. στο Στ. Ξανθουδίδου, 'Επαρχία και πόλεις Κρήτης, δ.π., σ. 51-53.

6. Δεν υπάρχουν στοιχεία, πάνω στα οποία θα στηριζόταν ή υπόθεση πως μόνο οι κληρικοί αυτοί των απομακρυσμένων περιοχών είχαν καταγραφη πολύ πιο πριν από το 1268 στα κατάστιχα της 'Αρχιεπισκοπής, ως υποκείμενοι σ' αυτήν.

τόσο μεγάλη έκταση είναι σκορπισμένοι οι 130 κληρικοί. Οι περισσότεροι βέβαια (πάνω από 100) συγκεντρώνονται στον Χάνδακα και τα γύρω κοντινά χωριά.

Αλλά οι Βενετοί δεν φαίνεται να μένουν ικανοποιημένοι από τη βούλα του Κλήμεντος Δ'. Ίσως και η ίδια η βούλα να μην έλυνε λεπτομερειακά και ριζικά τις διαφορές των δυο αντιμαχόμενων μερών, της Βενετίας και της Αρχιεπισκοπής Κρήτης, αφήνοντας έτσι περιθώρια για παρεξηγήσεις. Γεγονός πάντως είναι πως μισόν αιώνα αργότερα, στα 1320 περίπου, ο Αρχιεπίσκοπος της Κρήτης δομηρικανός Alessandro da S. Elpidio¹, στέλνει με αντιπροσώπους του ένα αρκετά ενδιαφέρον υπόμνημα² στον Βενετό δόγη Ιωάννη Superantio ή Soranzo (1312-1328), στο όποιο του παραπονεΐται ότι η Διοίκηση της μεγαλονήσου παραβαίνει τους όρους της παπικής βούλας του 1266. Και ειδικά τονίζεται πως οι πολιτικές Αρχές του τόπου δικάζουν, καταδικάζουν και τιμωρούν κάθε μέρα τους γνωστούς μας 130 κληρικούς, καθώς και τους Έλληνες κληρικούς που φτάνουν στο νησί απ' έξω, ενώ όλοι αυτοί υπάγονται στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής. Ο Δόγης, τότε, με το γράμμα του της 19 Μαρτίου 1320³ προς τον δούκα της Κρήτης Iustinianum Iustiniano (Giustiniani) (1319-1321)⁴, του δίνει την εντολή να προβη σε έξονυχιστική έρευνα και να εξακριβώσει, επιδιώκοντας πάντα το συμφέρον της Πολιτείας, αν οι κατηγορίες του Αρχιεπισκόπου ήταν βάσιμες. Οι διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα της έρευνας αυτής, που γίνεται με μεγάλη σχολαστικότητα⁵, εκτί-

1. Γι' αυτόν βλ. στοῦ Gerola, Per la cronotassi, σ. 9.

2. Το υπόμνημα αυτό ή η αίτηση (petitio), όπως χαρακτηρίζεται, του Αρχιεπισκόπου βρίσκεται στο *A.S.V. - Duca di Candia: B. 13*, τετράδ. 1, χωρίς σελ. = *Marc., Lat. cl. IX*, ἀριθ. 179, *collocaz. 3284*, φ. 7^v-8^r. Χρονολογία δεν έχει, αλλά δεν θά υποβλήθηκε πριν από την 19 Μαρτίου 1320, γιατί την ημέρα αυτή γράφεται η επιστολή του Δόγη προς τον Δούκα της Κρήτης (βλ. επόμενη σημ.), μέσα στην οποία στέλνεται αντίγραφο του υπομνήματος. Και ακριβώς ως συνημμένο έγγραφο με την επιστολή αυτή μάς εσώθηκε ως σήμερα.

3. Βλ. *A.S.V.*, δ.π. = *Marc.*, δ.π., φ. 7^{r-v}. Το έτος (1320) δεν σημειώνεται στο τέλος όμως του εγγράφου υπάρχει η ένδειξη: «Datum in nostro ducali palatio die XVIIIJ marcij, IIIe indictionis» (*Marc.*, δ.π., φ. 7^v). Ο Iustiniano είναι Δούκας στα χρόνια μόνο 1319-1321 (βλ. επόμενη σημ.). Γι' αυτό και η τρίτη Ινδικτιώνα (μήνας Μάρτιος) συμπίπτει αποκλειστικά με το έτος 1320. Πρβλ. και Giuseppe Gerola, *Topografia delle chiese della città di Candia, Bessarione 34* (1918) 100-101 (στο έξής: Gerola, *Topografia*).

4. Βλ. Gerland, *Das Archiv*, σ. 30.

5. Η εξέταση, βασισμένη σε στοιχεία από βιβλία της Κρητικής Καγκελαρίας, καθώς και σε μαρτυρικές καταθέσεις, καλύπτει τα φφ 8^r-13^r του γφ της *Marc.*, δ.π. Ένα μικρό μέρος βλ. εκδομένο στοῦ Borsari, *Il dominio*, σ. 143-145.

θενται σέ ἐπιστολή πρὸς τὸν Δόγη τοῦ δούκα Iustiniano καὶ τῶν συμβούλων του Barboni Morosini (Mauroceno) καὶ Μάρκου Venier (Vene-rio)¹. Ἡ ἐπιστολή δὲν εἶναι χρονολογημένη, ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ γράφτηκε οὔτε πιὸ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1320², ὅποτε θὰ εἶχε φτάσει στὴν Κρήτη τὸ γράμμα τοῦ Soranzo, οὔτε καὶ μετὰ τὴν 19 Μαΐου 1321 τουλάχιστο, ἡμέρα δηλαδὴ κατὰ τὴν ὁποία κλείνει ἡ Βενετία μιὰ πρώτη συμφωνία μὲ τὴν Ἀρχιεπισκοπή³. Ἀπ' αὐτὰ λοιπὸν πού γράφει ὁ Δούκας πληροφορούμαστε πὼς ὁ ἀρχιεπίσκοπος δὲν εἶχε καθόλου δίκιο, γιατί οἱ Ἕλληνες κληρικοί του δικάστηκαν ἢ καταδικάστηκαν ἀπὸ τίς Ἀρχές τῆς Κρήτης μόνο στὴν περίπτωση πού αὐτοὶ παραβίασαν τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας⁴.

Μὲ τὴν ἀπάντηση ὅμως αὐτῇ τὸ πρόβλημα γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἀρχιεπισκόπου γίνεται αὐτόματα ὀξύτερο. Ἡ Βενετία ὥστόσο φαίνεται πὼς δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ ἔρθῃ σὲ ρήξη μὲ τὸ Βατικανὸ καὶ πολὺ περισσότερο σὲ διάσταση μὲ τὴν ἱεραρχία τοῦ λατινικοῦ κλήρου τῆς Κρήτης, σὲ μιὰ περίοδο μάλιστα πού καταβάλλει σοβαρὴ προσπάθεια γιὰ νὰ προφυλάξῃ τίς ἀποικίες της στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἀπὸ ἐπίβουλες πειρατικὲς ἐπιδρομές⁵, καὶ ἰδιαιτέρα καθὼς ἐπιδιώκει τώρα νὰ ὀργανώσῃ καλύτερα τὴν ἄμυνα τῆς μεγαλονήσου καὶ ν'ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξη, πού εἶχε διαταραχθῇ μὲ τὴν ἐπανάσταση στὰ Σφακιά στὰ 1319⁶. Κάτω ἀπ' αὐτὲς μᾶλλον τίς στρατιωτικὲς καὶ πολιτικὲς συνθήκες ὑπογράφεται στὴν αἴθουσα τοῦ Πατριαρχικοῦ Παλατιοῦ τῆς Εὐβοίας⁷ τὴν 19 Μαΐου 1321, ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Βενετίας καὶ τῆς Κρητικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς, τὸ συμφωνητικὸ ἔγγραφο⁸,

1. Βλ. *Marc.*, ὁ.π., φ. 63^r-64^r.

2. Σίγουρα μετὰ τὸν Ἀπρίλιο, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ, πὼς γιὰ νὰ φτάσῃ ἓνα γράμμα ἀπὸ τὴ Βενετία στὴν Κρήτη περνοῦσαν 23 ὡς 60 μέρες (βλ. F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, σ. 188 καὶ σημ. 1-2). Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα πρέπει βέβαια νὰ προστεθῇ καὶ ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ ἔρευνα, πού μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα πολὺ πιθανῶς νὰ εἶχε τελειώσει κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1320.

3. Βλ. πιὸ κάτω, σημ. 8.

4. Βλ. *Marc.*, ὁ.π., φ. 63^r-v.

5. Βλ. Thiriet, ὁ.π., σ. 165-166.

6. Βλ. Ξανθοῦδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία, σ. 73-74.

7. Ὁ λατίνος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εἶχε καταφύγει κατὰ τὸ 1261, ὅταν οἱ Ἕλληνες ξαναπῆραν τὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ βενετικὴ Εὐβοία, πού ἔγινε καὶ ἔδρα τοῦ Πατριαρχείου του· βλ. Thiriet, ὁ.π., σ. 284-285.

8. Ἐκδεδομένο ἀπὸ χφ τοῦ *Museo Civico Correr - Mss. Prov. Div. C. 675/V*, στοῦ Στ. Γ. Σπανάκη, Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης κατὰ τὴ Βενετοκρατία, *Κρητικὰ Χρονικά* 13 (1959) 276-288. (Στὸ ἐξῆς: Σπανάκη, Συμβολή). Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ βρίσκεται καὶ στὸ χφ τοῦ *A.S.V.*, ὁ.π., καθὼς καὶ στὸ τῆς *Marc.*, ὁ.π., φ. 66^r-68^v.

ἐπικυρωμένο καὶ ἀπὸ τὸν λατίνου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαο Foscolo¹, μὲ τὸ ὅποιο καθορίζοταν ἀκριβέστερα ἢ δικαιοδυσία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου γιὰ τοὺς Ἑλληνας κληρικούς. Ἀποφασίζεται τώρα νὰ μὴν ἐπεμβαίνει μὲ κανένα τρόπο ἢ κοσμικὴ ἐξουσία τῆς Κρήτης σὲ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τοὺς 130 Ἑλληνας κληρικούς τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς. Αὐτοί, ποὺ θὰ ἐκλέγωνται ἀπὸ τοὺς μόνιμα ἐγκαταστημένους κληρικούς στὴν ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια καὶ στὶς πόλεις τοῦ Χάνδακα καὶ τοῦ Ἁγίου Μύρωνος καὶ θ' ἀναπληρώνωνται πάντοτε κατὰ τὴν διαιτητικὴν (arbitraria)² βούλα τοῦ Κλήμεντος Δ' (τοῦ ἔτους 1266), πρέπει νὰ βρίσκωνται κάτω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλους τοὺς Ἑλληνας κληρικούς ποὺ εἶναι περαστικοὶ ἀπὸ τὸ νησί καὶ δὲν ἔχουν μόνιμη κατοικία σ' αὐτό, χωρὶς ὅμως νὰ περιλαμβάνωνται ἀνάμεσα στοὺς 130³. Βλέπουμε δηλαδὴ νὰ ἐπανέρχεται ἡ Βενετία στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων τοῦ Κλήμεντος Δ', ἀλλὰ μὲ περισσότερες πιὰ διασαφήσεις καὶ λεπτομέρειες γιὰ τὸ ἐπίμαχο θέμα. Θὰ ἀκολουθήσῃ πραγματικὰ μιὰ σειρὰ ἐγγράφων ἀρκετὰ διαφωτιστικῶν.

Πρῶτα πρῶτα, στὶς 31 Μαρτίου 1322 ὁ δόγης Soranzo ἀπευθύνει ἐπιστολὴν στὸν δούκα τῆς Κρήτης Θωμὰ Dandolo, μὲ τὴν ὁποία τοῦ ὑποδεικνύει, μόλις ὀριστοῦν οἱ 130 κληρικοί, νὰ στείλῃ ἀμέσως κατάλογο μὲ τὰ ὀνόματά τους σὲ ὅλους τοὺς ρέκτορες τοῦ νησιοῦ, ἔτσι ποὺ μὲ βεβαιότητα νὰ γνωρίζουν ποιοὶ ὑπάγονται καὶ ποιοὶ δὲν ὑπάγονται στὸν Ἀρχιεπίσκοπο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ οἱ ρέκτορες θ' ἀποφεύγουν ν' ἀσκοῦν ἐξουσία πάνω στοὺς 130 καὶ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἢ οἱ ἐπίσκοποι του (sui suffraganei) δὲν θὰ μποροῦν νὰ ὑποστηρίζουν ἄλλους κληρικούς. Ἐπίσης οἱ ρέκτορες νὰ ἐνημερώνωνται καὶ κάθε φορὰ ποὺ οἱ 130 θὰ ἀντικαθίστανται⁴. Ἐπειτα, στὶς 2 Σεπτεμβρίου 1322,

1. Βλ. γι' αὐτὸν τοῦ L. de Mas Latrie, *Patriarches Latins de Constantinople*, *Revue de l'Orient Latin* 3 (1895) 436-437, καὶ V. Grumel, *Traité d'Etudes Byzantines*. I, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 440. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ἔρευνητὲς δὲν μᾶς παραδίδουν τὸ ἐπώνυμο τοῦ Πατριάρχη αὐτοῦ, τὸ ὅποιο ὅμως μᾶς γίνεται γνωστὸ ἀπὸ τίς πληροφορίες τοῦ Gerola, *Per la cronotassi*, σ. 9.

2. Τῆ λ. *arbitraria* ὁ Σπανάκης, *Συμβολή*, σ. 275, 277, 278, 280, ἀποδίδει μὲ τὴν ἑλληνικὴ λ. αὐθαίρετος. Ἡ ἀπόδοση αὐτῆ, νομίζω, δὲν ἀνταποκρίνεται ὄχι μόνον στὴν ἔννοια τῆς ἴδιας τῆς λέξης, ἀλλὰ καὶ στὸ ἱστορικὸ γεγονός, ἀφοῦ ἔτσι παραβλέπουμε τὸν διαιτητικὸ ρόλο τοῦ Κλήμεντος Δ' στὰ 1266.

3. Βλ. Σπανάκη, *Συμβολή*, σ. 278-280.

4. Βλ. *Marc.*, ὁ.π., φ. 68^v-69^v (ἰδίως 68^v-69^r). Καὶ τὸ ἐγγραφο αὐτὸ δὲν ἔχει τὸ ἔτος, ἀλλὰ μόνον τὴν ἔνδειξη: «Datum in nostro ducali palatio die vltimo martij, quinte indictionis» (φ. 69^v). Ἡ πέμπτη Ἰνδικτιώνα (μῆνας Μάρτιος) συμπίπτει ἀκριβῶς μὲ τὸ ἔτος 1322, γιὰ τὴν ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται στὸν δούκα

στέλνεται καὶ ἄλλο γράμμα¹ ἀπὸ τῆ Βενετία στὴν Κρήτη, ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῖου συμπεραίνουμε πὼς ἡ συμφωνία τῆς 19 Μαΐου 1321 εἶχε ἀφήσει στὴν Αὐθεντία τοῦ νησιοῦ ἓνα σοβαρὸ ἐρωτηματικὸ: ποιοὶ πρέπει νὰ θεωροῦνται μόνιμοι κάτοικοι ἐνὸς τόπου ἢ πόσος καιρὸς πρέπει νὰ περάσῃ ἀπὸ τότε ποὺ θὰ ἐγκατασταθῇ κάποιος σ' ἓνα μέρος, γιὰ νὰ θεωρῆται αὐτὸς μόνιμος κάτοικος, ἀφοῦ οἱ 130 κληρικοὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἔπρεπε νὰ ἐκλεγοῦν ἀπὸ τοὺς μόνιμους κάτοικους τῆς Κρήτης; Μὲ ἐπιστολὴ τῆς λοιπὸν ἡ Αὐθεντία ζήτησε ἀπάντησιν γι' αὐτὸ τὸ θέμα². Καὶ ἡ ἀπάντησιν δίδεται στὴν ἐπιστολὴ τῆς 2 Σεπτεμβρίου. Σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τῶν νομομαθῶν, γράφει ὁ Δόγης, μόνιμος κάτοικος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἔχει μεταφερθῆ σὲ ἓναν τόπο μὲ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν οἰκοσκευὴ του (cum massariciis)³, ἐγκαθίσταται ἐκεῖ (larem fovet)⁴ καὶ τιμᾶ τις γιορτές· ἂν φύγῃ ἀπὸ τὸν τόπο αὐτόν, τότε βρίσκεται σὲ ταξίδι, ἐνῶ ὅταν ἐπιστρέψῃ στὴν οἰκογένειά του, θεωρεῖται πιά πὼς ἔπαψε νὰ ταξιδεύῃ καὶ ἐκεῖ λέγεται ὅτι ἔχει βέβαιη καὶ ἀδιάκοπη κατοικία καὶ παραμονὴ (perpetuam residentiam et domicilium)⁵. Στὴν περίπτωσιν δηλαδὴ αὐτὴ παρατηροῦμε πὼς ἐφαρμόζεται πιστὰ ἀπὸ τῆ Βενετία σχετικὴ διάταξιν τοῦ ἰουστινιανείου δικαίου⁶. Ἔτσι, καταλήγει ὁ Δόγης, δὲν χρειάζεται νὰ περάσῃ ἓνα ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα γιὰ νὰ κρίνουμε ἂν κάποιος εἶναι ἢ ὄχι μόνιμος κάτοικος, τὴ στιγμὴ ποὺ ἀπὸ τὴν πρώτη

τῆς Κρήτης Θωμᾶ Dandolo (Δούκας μόνον στὰ 1321-1323; βλ. Gerland, Das Archiv, σ. 30).

1. Ἐκδίδεται στὸ Παράρτημα ὡς ἔγγρ. Β' (σελ. 89-92).

2. Ἐγγρ. Β', στ. 15-18. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τῆς Αὐθεντίας δὲν μᾶς ἐσώθηκε. Μᾶς εἶναι γνωστὴ μόνον ἀπὸ τὴν πληροφορία ποὺ δίνουν οἱ στίχοι αὐτοὶ τοῦ ἐγγράφου μας.

3. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς λ. βλ. στοῦ Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, στὴ λ. massaritia-massaritium (=supellex). Πρβλ. καὶ Γ. Ν. Χατζιδάκι, Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως Μεσαρέας, Ἀθηνᾶ 6 (1894) 22-23. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ λέξις μὲ τὸν τύπο «massaria» χρησιμοποιεῖται σὲ ἑλληνικὰ ἔγγραφα (τῶν ἐτῶν 1666 καὶ 1678): βλ. Α. Χ. Ζώη, Κρητικαὶ σελίδες, Κρητικὰ Χρονικά 8 (1954) 73, 223.

4. Γιὰ τὴ σημασία τῆς φράσεως αὐτῆς βλ. στοῦ Du Cange, Glossarium, ὁ.π., στὴ λ. lar, ὅπου διαβάζουμε: «Larem fovere dicuntur, qui in aliquo loco domicilium habent».

5. Ἐγγρ. Β', στ. 44-50.

6. Codex Iustinianus 10, 40, 7 § 1 (στὴν ἐκδοσιν τοῦ Paulus Krueger, Corpus iuris civilis, ἔκδ. 10η, τόμ. 2, Berolini 1929, σ. 418). Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω στὸν καθηγητὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ν. Πανταζόπουλο, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμά.

ἢ τῆ δεύτερη κιόλας ἡμέρα γίνονται φανερά τὰ παραπάνω χαρακτηριστικά σημάδια (ἔγγρ. Β', στ. 50-54).

Καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο ἀκόμη πρόβλημα, σχετικὸ μὲ τὴ δικαιοδοσία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου πάνω στὸν ἐλληνικὸ κλῆρο, ζήτησαν οἱ Ἀρχεῖς τῆς Κρήτης τὴ λύση του ἀπὸ τὴ Βενετία, ὅπως προκύπτει πάλι ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τῆς 2 Σεπτεμβρίου 1322¹. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἦταν τὸ ἀκόλουθο: ὁ Ἑλληνας κληρικός, ὁ χειροτονημένος ἀπὸ ὀρθόδοξο ἐπίσκοπο τῆς Κύπρου, ποῦ ὑπόκειται στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία², σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς δυὸ θὰ ὑπάγεται, στὸν λατίνο Ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κρήτης ἢ στίς πολιτικὲς ἀρχεῖς τοῦ νησιοῦ; Καὶ στὴν περίπτωσι ποῦ ἓνας τέτοιος κληρικός θὰ διαπράξῃ ἓνα ἀδίκημα, ποιὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ δικαιούται ν' ἀναλάβῃ τὴν ἀνάκρισίν του (cognitio);

Ἡ ἀπορία αὐτὴ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης ἦταν βέβαια δικαιολογημένη, τὴ στιγμὴ ποῦ κατὰ τὴ συμφωνία τῆς 19 Μαΐου 1321 ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἀσκοῦσε ἀπόλυτη δικαιοδοσία καὶ στοὺς περαστικούς ἀπὸ τὴν Κρήτη κληρικούς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους φυσικὰ θὰ συμπεριλαμβάνονταν καὶ Κύπριοι ἱερωμένοι. Ὡστόσο τὸ συμβούλιο τῶν Βενετῶν νομομαθῶν πῆρε γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ διαφορετικὴ ἀπόφασι ἀπὸ ἐκείνη ποῦ περιέμενε ὁ Δούκας. Ἡ γνωμοδότησή του ἦταν πῶς ὁ Κύπριος κληρικός, ἂν ἀδικήσῃ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς παραμονῆς του στὴν Κρήτη, πρέπει νὰ ἐξεταστῇ καὶ νὰ δικαστῇ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Κύπρου ποῦ τὸν χειροτόνησε, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἱερατικὸ του δικαστήριον (suam curiam)³. Μιὰ τέτοια ἀπάντησι ὅμως ἀναφέρεται μόνο στὸ ἓνα σκέλος τῆς ἐρώτησις τῶν κρητικῶν ἀρχῶν· διαφωτίζει δηλαδὴ τὴν εἰδικὴν περίπτωσι, κατὰ τὴν ὁποία θὰ διαπραχθῇ ἀδίκημα ἀπὸ τὸν Κύπριο κληρικό, ἴσως γιὰτὶ θεωρεῖται αὐτονόητο πῶς ὁ κληρικός αὐτός, σὰν περαστικός ἀπὸ τὸ νησί, ὑπάγεται στὴ λατινικὴ Ἀρχιεπισκοπή. Ἀλλὰ ἡ δικαιοδοσία πιά τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τῆς Κρήτης μᾶς ἐμφανίζεται ἀρκετὰ μειωμένη, γιὰ ὅσους τουλάχιστο ἔρχονται ἀπὸ τὴν Κύπρου. Ταυτόχρονα παρατηροῦμε πῶς ἡ Βενετία ἀναγνωρίζει τὴν ὀρθόδοξο

1. Δὲν ξέρω ἂν σώζεται κάπου ἡ ἐπιστολὴ ποῦ ἔστειλε ὁ Δούκας στὴ Βενετία γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Τὸ περιεχόμενό της βέβαια τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τοὺς στίχους 18-21 τοῦ ἐγγράφου (Β').

2. Γιὰ τὴν ἐξάρτησι τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου ἀπὸ τὴ λατινικὴ ἱεραρχία βλ. στοῦ Ι. Χάκκεττ, Ἱστορία τῆς Ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κατὰ μετάφρασι καὶ συμπλήρωσι Χαρ. Ι. Παπαγιάννου, τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 83 κ.έ., καὶ τόμ. 3, ἐν Πειραιεὶ 1932, σ. 3 κ.έ. Βλ. ἐπίσης καὶ Ἀ. Π. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Α'. Ἀρχεῖς καὶ διαμόρφωσή του, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 145.

3. Ἐγγρ. Β', στ. 54-57.

Ἐκκλησία τῆς Κύπρου καί, κατά ἓνα τρόπο, ἐφαρμόζει καὶ στοὺς κληρικούς τὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ κατηγορούμενος πρέπει νὰ δικάζεται στὸν τόπο ὅπου κατοικεῖ¹.

Πάντως τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν ἐπανέρχεται στὰ συμφωνητικὰ ἔγγραφα Βενετίας καὶ Ἀρχιεπισκοπῆς πού θὰ ἐκδοθοῦν λίγους μῆνες ἀργότερα. Ἔτσι, στίς 28 Δεκεμβρίου 1322, ὑπογράφεται ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Βενετικῶν Ἀρχῶν καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου συμβόλαιο, στὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνονται μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση οἱ διαβεβαιώσεις γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ παλαιότερων συμφωνιῶν καὶ τονίζεται ὅτι ἡ κοσμικὴ ἐξουσία τῆς Κρήτης δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ ἐπεμβαίνει στίς ὑποθέσεις τῶν Ἑλλήνων κληρικῶν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς². Τέλος, τὴν 26 Αὐγούστου 1323, ἀφοῦ ἔχουν ἐξομαλυνθῆ οἱ διαφορές, συντάσσεται στὸν Χάνδακα, στὸ Παλάτι τοῦ Δούκα, ἡ νοταριακὴ πράξη μὲ τὴν ὁποία ὀρίζονται ἓνας ἓνας, μὲ τὸ ὄνομά του, οἱ 130 Ἑλληνες κληρικοὶ³ καὶ ἐξασφαλίζεται ὀριστικὰ ἡ φιλία ἀνάμεσα στὸν Ἀρχιεπίσκοπο Alessandro καὶ τὸν Βενετὸ δόγη Ἰωάννη Soranzo⁴.

1. Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ δικαστικὴ ἀρχή, γνωστὴ ὡς *actor sequitur forum rei*, ἐξετάζεται στοῦ Γ. Σ. Μαριδάκη, Μία δίκη εἰς τὴν Χίον μεταξὺ Γενουάτου καὶ Ἐνετοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1454, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, τόμ. 3, Ἀθῆναι 1964, σ. 34-46, μὲ βάση ἓνα βενετικὸ ἔγγραφο πού δημοσίευσε ὁ Μ. Manoussakas, Les derniers défenseurs Crétois de Constantinople d'après les documents vénitiens, Akten des XI. internationalen Byzantinisten Kongresses 1958, σ. 334 σημ. 21.

2. Βλ. Σπανάκη, Συμβολή, σ. 268-276, ἰδίως σ. 271. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ πρέπει βέβαια νὰ διορθωθῆ ἡ πέμπτη ἰνδικτιῶνα σὲ ἕκτη, τοῦ ἔτους 1322, μῆνας Δεκέμβριος. Τὸ ἴδιο ἔγγραφο συναντοῦμε καὶ στὸ γνωστὸ μας χφ τοῦ A.S.V. (*Duca di Candia: B. 13*, τετράδ. 1, χωρὶς σελιδ.), καθὼς καὶ στὸ χφ τῆς *Marc., Lat. cl. IX*, ἀριθ. 179, colloc. 3284, φ. 64r-66r. Ἄς σημειωθῆ ἐπίσης, πρᾶγμα πού παρατηρεῖ (χωρὶς ἀκριβεῖς διασαφήσεις) καὶ ὁ Σπανάκης, Συμβολή, σ. 268 σημ. 65, ὅτι ἡ συμφωνία αὐτὴ εἶχε γραφτῆ καὶ στὸ βιβλίον VI (1320-1322) τῆς σειρᾶς Senato Misti τοῦ A.S.V., ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως δὲ μᾶς σώθηκε παρὰ περίληψή της σὲ μιὰ μόνο γραμμὴ: *Tractatus habitus cum archiepiscopo Cretensi, et capitula firmata*. βλ. Σπ. Μ. Θεοτόκη, Θεσπίσματα τῆς βενετικῆς Γερουσίας, 1281-1385, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμ. 2, τεύχ. 1, Ἀθῆναι 1936 σ. 74, ἀριθ. 7. Πρβλ. καὶ G. Giomo, Le Rubriche dei libri Misti del Senato perduti, Archivio Veneto 18 (1879) 65. Ἀλλὰ ἡ ὑπόθεση τοῦ Θεοτόκη (ἔ.π., σ. 75) ὅτι ἡ συμφωνία αὐτὴ ἐγινε «μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Βενετίας, ἐνεκα τῆς συνθήκης μετὰ τοῦ Καλλέργη» ἀποδεικνύεται λαθασμένη.

3. Βλ. τὸν ὀνομαστικὸν κατάλογο, ἀριθμὸς II, σελ. 77-80.

4. Ἐπειδὴ κατὰ τὸν Σπανάκη, Συμβολή, σ. 245, ἡ συμφωνία αὐτὴ (στὴ σ. 246-268) ἐγινε μεταξὺ τοῦ λατινοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Alivrandο καὶ τοῦ Δόγη τῆς Βενετίας, ὀφείλου νὰ παρατηρήσω τὰ ἀκόλουθα. Πρῶτα πρῶτα Ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ 1314-1332 μαρτυρεῖται ἀναμφισβήτητα ὁ Alessan-

Ἄλλά, ἂν μὲ βάση τὰ προηγούμενα ἔγγραφα παρακολογήσαμε τὴν τύχη μιᾶς μικρῆς μερίδας τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου τῆς Κρήτης, ξεκινώντας τώρα ἀπὸ ἄλλα ἀνέκδοτα ἔγγραφα βρισκόμαστε σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβῶς τὴν ἐξάρτηση ὄλων τῶν ὀρθόδοξων κληρικῶν τῆς μεγαλονήσου ἀπὸ τὴ λατινικὴ Ἀρχιεπισκοπὴ. Φαίνεται πὼς ὁ ἀνήσυχος καὶ δραστήριος Alessandro δὲν ἐπαναπαύτηκε στὴ συμφωνία τῆς 26 Αὐγούστου, γιατί πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἐπόμενη κιόλας ἡμέρα πρόβαλε νέες ἀξιώσεις, πού θὰ προκαλέσουν καινούρια προβλήματα. Συγκεκριμένα, σύμφωνα μὲ ἔγγραφο τοῦ Αὐγούστου (χωρὶς νὰ δηλώνεται ἡ ἡμέρα) τοῦ 1323, πού γράφτηκε μᾶλλον ὕστερ' ἀπὸ τὴν 26 τοῦ μηνός¹,

dro da S. Elpidio (βλ. Gerola, Per la cronotassi, σ. 9). Ὁ Σπανάκης βέβαια στηρίζεται στὸ παρακάτω χωρίο τοῦ ἐγγράφου πού ὁ ἴδιος ἐκδίδει (σ. 247): «... et Reverendum in Christo patrem et dominum fratrem Alivrando canonicum capitulum et clerum Cretae...» καὶ μεταφράζει (αὐτόθι): «... καὶ τοῦ Σεβασμίου ἐν Χριστῷ Πατρὸς καὶ κυρίου ἀδελφοῦ Alivrandus τῶν Κανονικῶν, τοῦ Καπίτουλου καὶ τοῦ κλήρου τῆς Κρήτης...». Ἄλλὰ τὸ canonicum δὲν εἶναι γενικὴ πληθυντικὴ (βλ. π.χ. τὴν πτώση canonicorum (γενικὴ πληθ.) στὴ σ. 271 τῆς μελέτης αὐτῆς τοῦ Σπανάκη)· εἶναι αἰτιατικὴ ἐνικοῦ καὶ προσδιορίζει τὸν fratrem Alivrando (ἦταν κανονικός). Γι' αὐτὸ καὶ ἔπρεπε ἡ λέξη αὐτὴ νὰ τοποθετηθῆ ἀνάμεσα σὲ κόμματα. Ἔτσι, ἡ μετάφραση «τῶν Κανονικῶν» δὲν εἶναι σωστὴ. Ὡστόσο, τὸ λάθος δὲν εἶναι μόνο αὐτό. Νομίζω πὼς ὅλο αὐτὸ τὸ χωρίο «νοσεῖ» στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Σπανάκη καὶ πρέπει νὰ ἐξεταστῆ, γιατί μ' αὐτὸ ξεκαθαρίζεται ποιοὶ ἔλαμψαν τὴ συμφωνία. Κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι πολὺ ἀπίθανο ὁ Ἀρχιεπίσκοπος, πού ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1320 βρισκόταν στὴ Βενετία (βλ. Σπανάκη, Συμβολή, σ. 287-288), νὰ μὴν ἐνδιαφέρθηκε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ νὰ χρησιμοποίησε ἕναν κανονικὸ γιὰ τὴ συμφωνία αὐτὴ τοῦ 1323. Ἄλλωστε σ' ὅλες τὶς ἄλλες πράξεις πού δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Σπανάκη στὴν ἴδια μελέτη (σ. 271, 277, 278) πάντοτε μνημονεύεται ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Κρητικῆς Ἐκκλησίας ὁ Alessandro μὲ τὸν τίτλο του: «... Reverend in Christo patris domini fratris Alessandri, Dei gratia Archiepiscopi...». Ὑστερ' ἀπ' ὅλα αὐτὰ νομίζω πὼς πρέπει νὰ διορθωθῆ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα (τῆς σ. 247) ὡς ἐξῆς περίπου: «... et Reverendum in Christo patrem et dominum fratrem Alex(ss)andrum, canonicos, capitulum et clerum Cretae...». Ἡ συμφωνία δηλ. κλείστηκε ἀνάμεσα στὸν Alessandro, τοὺς κανονικοὺς, τὸ Συμβούλιο καὶ τὸν κλῆρο τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ μὲ τὸν Βενετὸ Δόγη ἀπὸ τὴν ἄλλη.

1. Βλ. στὸ Παράρτημα τὸ ἔγγρ. Γ' (σελ. 92-94). Τὴ σκέψη αὐτὴ μοῦ τὴν ἐνισχύει τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου. Σ' αὐτὸ πραγματικὰ θεωρεῖται λυμένο πέρα γιὰ πέρα τὸ πρόβλημα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ὑποταγὴ στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τῶν 130 καὶ τῶν περαστικῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη κληρικῶν, πρόβλημα πού εἶχε ἀπασχολήσει στὰ προηγούμενα ἔγγραφα τὴν Πολιτεία καὶ τὴν Ἐκκλησία τοῦ νησιοῦ. Ἔτσι, φυσικὸ εἶναι, μετὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος, ὕστερ' ἀπὸ τὴν τελευταία συμφωνία τῆς 26 Αὐγούστου 1323, νὰ συζητήσῃ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος καὶ τὸ γενικότερο πρόβλημα, τὴ θέση δηλαδὴ τῶν ὀρθόδοξων κληρικῶν πού δὲν συμπεριλαμβάνονται στὶς δύο παραπάνω κατηγορίες τῶν ἄμεσα ὑπαγομένων σ' αὐτὸν κληρικῶν.

ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ζήτησε νὰ ἐξετάσουν οἱ νομομαθεῖς τῆς Βενετίας τὴν αἵτησή του, ὅτι ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοὶ τῆς Κρήτης ποὺ δὲν συμπεριλαμβάνονται στοὺς 130 καὶ στοὺς περαστικούς (viandantes), πρέπει νὰ υπάγονται στὴν ἐκκλησιαστικὴ του (spiritualis) δικαιοδοσία¹. Σὲ σχετικὸ του μάλιστα ὑπόμνημα παραδεχόταν πὼς καμιὰ κοσμικὴ ἐξουσία (temporalis) δὲν μπορεῖ νὰ ἀσκήση πάνω στὸν ὀρθόδοξο κληρὸ τοῦ νησιοῦ· ὑποστήριζε ὅμως πὼς σὲ παραπτώματα καθαρὰ ἐκκλησιαστικὰ ἢ πνευματικὰ (spiritualia) ἔπρεπε αὐτὸς νὰ ἐχη τὸ δικαίωμα νὰ ἐφαρμόζη τὰ κατάλληλα μέτρα. Καθόριζε ἀκόμη καὶ τὰ παραπτώματα αὐτά: αἵρεση, ἱεροσυλία, σιμωνία, ἐπιορκία, μοιχεία, ζητήματα τοῦ γάμου (quaestiones matrimoniales) καὶ ὅποιο-δήποτε θανάσιμο ἀμάρτημα, γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ κοσμικὴ ἐξουσία δὲν ἐπιβάλλει ποινὴ². Ἔτσι συμφώνησαν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος καὶ ὁ δούκας Θωμᾶς Dandolo μὲ τοὺς συμβούλους του Bernardo de Molino καὶ Leonardo Mozenigo³ νὰ στείλουν ἀντιπροσώπους στὴ Βενετία καὶ νὰ ὑποβάλουν τὸ θέμα στὴν κρίση τῶν νομομαθῶν. Ἀπαγορεύτηκε ἐξἄλλου μὲ ποινὴ 2000 λιβρῶν κάθε ἐνέργεια τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἢ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης εἰς βᾶρος τῶν ὀρθοδόξων, προτοῦ ἔρθῃ ἡ ἀπάντηση ἀπὸ τὴ Βενετία⁴.

Καὶ πραγματικὰ ἡ ἀπάντηση δίδεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ δόγη Soranzo πρὸς τὸν δούκα τῆς Κρήτης Henrico Michael μὲ χρονολογία 13 Μαρτίου 1324⁵. Ἀξίζει, νομίζω, νὰ προσέξουμε τὴ λύση τοῦ προβλήματος, γιὰτὶ μ' αὐτὴν ἀκριβῶς προσδιορίζεται καὶ ὡς ποῖο βαθμὸ φτάνει ἡ ἐξάρτηση ὅλου τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία. Διαβάζουμε λοιπὸν πὼς ἡ λατινικὴ Ἀρχιεπισκοπὴ μπορεῖ νὰ ἀσκῇ τόση ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία στοὺς ὀρθόδοξους κλη-

1. Τis πρώτες ἐνδείξεις, θὰ λέγαμε, τῶν διεκδικήσεων αὐτῶν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, τίς διακρίνουμε, ὄχι ὅμως καὶ τόσο καθαρά, στὸ ἔγγραφο τῆς 19 Μαΐου 1321, ποὺ μνημονεύσαμε λίγο παραπάνω, στὸ ὁποῖο διαβάζουμε ὅτι οἱ «reliqui insuper clerici Greci, et aliunde in Cretensi insula venientes . . .» (Σπανᾶκη, Συμβολή, σ. 279) πρέπει νὰ υπάγονται στὸν Ἀρχιεπίσκοπο. Σὲ ἄλλα ἔγγραφα ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1323 (ἔγγρ. Γ'), δὲν βρίσκουμε διευκρινίσεις καὶ λεπτομέρειες γιὰ «τοὺς ὑπόλοιπους Ἑλληνες κληρικούς».

2. Ἐγγρ. Γ', στ. 19-26.

3. Τὸ ἐπώνυμο Mucenico (ἔγγρ. Γ', στ. 6) τοῦ συμβούλου αὐτοῦ παραδίδεται ἐντελῶς διαφορετικὸ (καὶ πιθανῶς λαθασμένον) ὡς Marcango στὸ ἔγγραφο τῆς 26 Αὐγούστου 1323 (βλ. Σπανᾶκη, Συμβολή, σ. 248).

4. Ἐγγρ. Γ', στ. 10-18. Ἄς σημειωθῇ ἐδῶ ὅτι ἡ ποινὴ τῶν 2000 λιβρῶν φαίνεται πὼς ἦταν καθιερωμένη γιὰ τέτοιες περιπτώσεις τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (βλ. π.χ. Σπανᾶκη, Συμβολή, σ. 276).

5. Ἐγγρ. Δ' στὸ Παράρτημα (σελ. 96-102).

ρικούς, που δὲν συγκαταλέγονται στοὺς γνωστούς μας 130 καὶ στοὺς περαστικούς ἀπὸ τὸ νησί, ὅση ἔχει καὶ ἀπέναντι σὲ ὅποιουσδήποτε λαϊκούς, ὑποκείμενους στὴν ἐξουσία τῆς. Ἔτσι, δὲν εἶναι ἀνάγκη, συνεχίζει στὴν ἐπιστολή του ὁ Δόγης, νὰ ἀπαριθμῆση κανεὶς τὰ πνευματικὰ παραπτώματα, ἀλλὰ νὰ ἐξετάζεται κάθε φορὰ σὲ ποιὲς περιπτώσεις εἶναι δυνατὸ νὰ ἀσκηθῆ νόμιμα ἡ πνευματικὴ δικαιοδοσία ἐναντίον ὁποιοδήποτε λαϊκῶν¹. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ ὀρθόδοξος κληρικός, ὅταν διαπράξῃ ἓνα ἀμάρτημα, πρέπει νὰ θεωρῆται σὰν ἓνας ἀπλὸς λαϊκὸς ἀπὸ τὸν λατῖνο Ἀρχιεπίσκοπο καὶ τίποτε περισσότερο. Μὲ τὴ σοφὴ αὐτὴ τοποθέτηση τοῦ ζητήματος ἡ Βενετία ἀναγνώριζε ὡς ἓνα σημεῖο τὴν αὐτονομία τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας Κρήτης, ποὺ τὴν κυβερνοῦσαν οἱ ὀρθόδοξοι πρωτοπαπάδες², καὶ ἄφηγε ἀρκετὰ περιθώρια στὶς πολιτικὲς ἀρχὲς τοῦ νησιοῦ γιὰ νὰ ἀντιδροῦν σὲ τυχόν αὐθαίρετες ἀποφάσεις τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς, τῆς ὁποίας περιόριζε στὸ ἐλάχιστο πιά κάθε πρωτοβουλία στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ τῶν ὀρθόδοξων.

Οἱ προοπτικὲς αὐτές, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ὀξυδερκὴ ἀπόφαση τῆς Βενετίας, ἐπιβεβαιώνονται ὅχι μόνον ἀπὸ τὶς πολὺ μεταγενέστερες, στὶς ἀρχὲς τοῦ 17^{ου} αἰ., συζητήσεις καὶ διαξιφισμοὺς Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, κυρίως σὲ προβλήματα γάμου³, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν οὐδέτερη καὶ μερικὲς φορὲς περιφρονητικὴ στάση τῶν βενετικῶν ἀρχῶν πρὸς τοὺς 130 Ἑλληνας κληρικούς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ὅπως παρατηροῦμε σὲ ἔγγραφο τοῦ 14^{ου} αἰῶνα καὶ ἔπειτα.

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν περίπτωσή μας εἶναι ἡ ἀπόφαση τοῦ Μείζονος Συμβουλίου (Maggior Consiglio) τῆς Κρήτης στὶς 23 Ὀκτωβρίου 1360, ἀπὸ τὴν ὁποία πληροφοροῦμαστε ὅτι οἱ Ἀρχὲς τοῦ

1. Ἐγγρ. Δ', στ. 27-34. Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου μας ἔχει ὑπόψη του τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα, στὰ 1610, ὁ Paolo Sarpi, ὅταν ἐκδίδη τὴ γνωμοδότησή του γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου: «La 3^a scrittura del Duce Giovanni Soranzo, la qual dice che sopra li altri papà, oltre li 130, l'Arcivescovo habbia autorità in spirituale, sicome sopra i laici» (βλ. *A.S.V. - Consultori in Jure, Filza 10*, φ. 29^v).

2. Βλ. Μ. Ι. Μανούσκακ, Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος. (Πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος), Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἐλλάδος 15 (1961) 149-233, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

3. Βλ. Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 72 (1912-13), μέρος δεῦτερο, 1397 (ἢ σ. ἀνατ. 39) - 1406 (48). Πρβλ. καὶ Στ. Ξανθοουδίδου, Δύο νέα βιβλία περὶ τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, *Χριστιανικὴ Κρήτη* 2 (1913) 275-281.

νησιοῦ θὰ ἐκλέξουν τέσσερις ἱκανοὺς καὶ ἔμπιστους Ἑλληνας παπάδες, ποὺ θὰ ἐξετάζουν ὅσους πρόκειται νὰ χειροτονηθοῦν. Οἱ τέσσερις ὅμως αὐτοὶ κληρικοὶ μὲ τὴν τόσο μεγάλη ἐξουσία ἀπαγορεύεται νὰ συμπεριλαμβάνωνται στοὺς 130 Ἑλληνας κληρικοὺς *subditos iurisdictioni domini Archiepiscopi Cretensis*¹. Τὸ ἔγγραφο βέβαια δὲν ἀναφέρει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται μιὰ τέτοια ἐξαίρεση, ἀλλὰ εἶναι εὐνόητο πὼς ἡ Αὐθεντία τῆς Κρήτης δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ παραχωρήσῃ δικαιοῦματα γιὰ τὸν ὀρθόδοξο κληρὸ σὲ ἀνθρώπους ἄμεσα ἐξαρχώμενους ἀπὸ τὴν Ἀρχιεπισκοπή, ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς 130.

Κι ἓνα ἄλλο ἀκόμη ἔγγραφο μᾶς δίνει παράδειγμα διαφωτιστικὸ γιὰ τὴ στάση τῆς Βενετίας ἀπέναντι στοὺς κληρικοὺς αὐτοὺς τοῦ λατίνου Ἀρχιεπισκόπου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόφαση τὴν ἄρα τῆς βενετικῆς Γερουσίας μὲ χρονολογία 8 Ἰουνίου 1402, στὴν ὁποία τονίζεται μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση ὅτι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης δὲν ἔχει καμιὰ ἀπολύτως δικαιοδοσία νὰ ἐκλέγῃ πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλτες, καὶ μάλιστα οἱ «*prothopapa et prothosalti predicti qui fient nunc, et in posterum non fiant de numero CXXX, suppositorum domino Archiepiscopo. Sed si forte videretur per futura tempora nostro Regimini predicto de faciendo aliquem vel aliquos de dicto numero quia viderentur sufficientes sibi, debeat dictum Regimen illum vel illos tales eximere de illo numero CXXX, et surrogare alios loco eorum*»². Καὶ ἡ κατηγορηματικὴ αὐτὴ μαρτυρία δὲν ἀφή-

1. Τὸ σχετικὸ ἔγγραφο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Gerland, *Das Archiv*, σ. 61-62, ἐνῶ ὁ Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, σ. 290 καὶ σημ. 1, ποὺ φαίνεται ν' ἀγνοῖ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Gerland, ἐπανεκδίδει ἓνα μικρὸ μέρος του. Τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ, χωρὶς ὅμως ν' ἀναφέρεται ὁ ἐκδότης του, ἐπισήμανε ὁ Ἀγαθὰγγελος Ἐηρουχάκης, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο (1467-1474-1486), ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 38-39, μὲ τὴν ἀνακριβῆ ἔνδειξη ὅτι τὸ ἔγγραφο εἶναι τῆς 13 Ὀκτωβρίου, ἐνῶ εἶναι τῆς 23, καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπόφαση τῆς Γερουσίας τῆς Βενετίας. Αὐτὰ ἀκριβῶς ποὺ μνημονεύει ὁ Ἐηρουχάκης ἐπαναλαμβάνονται χωρὶς καμιὰ προσθήκη ἢ διόρθωση καὶ στοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἱ ὀρθόδοξοι παπᾶδες ἐπὶ Ἐνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 13 (1959) 65-66. Τέλος, ἐντελῶς πρόσφατα τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἔγγραφο ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸν F. Thiriet, *Délibérations des Assemblées vénitienes concernant la Romanie*, τόμ. 1 (1160-1363), Paris - La Haye 1966, ἀριθ. 669 (κείμενο σ. 322). Πρβ. καὶ στοῦ Ἰδίου, *La situation religieuse en Crète au début du XVe siècle*, *Byzantion* 36 (1966) 205.

2. Ἐκδοσὴ τοῦ ἐγγράφου βλ. στοῦ H. Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Paris 1892, σ. 136-137, καὶ σύντομη περίληψη στοῦ F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τόμ. 2, Paris 1959, σ. 29, ἀριθ. 1060. Πρβ. καὶ Μ. Ι. Μανούσακα, *Βενετικὰ ἔγγραφα*, σ. 160, καθὼς καὶ F. Thiriet, *La situation religieuse*, σ. 204-205.

νει, νομίζω, καμιά αμφιβολία ως προς τους σκοπούς τῆς βενετικῆς πολιτικῆς στῆ μεγαλόνησο: ν' ἀποκλειστοῦν δηλ. ἀπὸ κάθε ἀνώτερο ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα οἱ 130, ἔτσι πού ὁ Ἀρχιεπίσκοπος νὰ μὴ μπορῇ διὰ μέσου αὐτῶν ν' ἀσκῇ καὶ τὴν παραμικρὴ ἐξουσία πάνω στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ Βενετία ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀντικαθιστᾷ πραξικοπηματικὰ τοὺς ἱκανοὺς ἀπὸ τοὺς 130, γιὰ νὰ τοὺς διορίζη πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλτες. Συστηματικὴ δηλαδή ἀπομάκρυνση τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ κάθε εἴδους ἐπιρροή ἢ διακυβέρνηση τῶν ὀρθόδοξων κληρικῶν.

Ὡστόσο, μετὰ τοὺς παραπάνω περιορισμοὺς τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἡ Βενετία φροντίζει νὰ παραμείνη συνεπῆς στῆ συμφωνία τοῦ 1323, ἀναγνωρίζοντας ὡς τὸν 17^{ον} αἰ., ὅποτε θὰ τελειώσῃ καὶ ἡ κυριαρχία τῆς στῆν Κρήτη, τὸ θεσμὸ τῶν 130 κληρικῶν. Οἱ συγκεκριμένους μαρτυρίες δὲν μᾶς λείπουν.

Στις 4 Σεπτεμβρίου 1548, ὅταν καὶ πάλι, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, θὰ χρειαστῇ¹ νὰ ὀνομαστοῦν οἱ κληρικοὶ αὐτοί, ὁ δούκας τῆς Κρήτης Διονύσιος Contarini (Contarenus) καὶ οἱ σύμβουλοι του Aloisius Ferro καὶ Franciscus Nani ἀποφασίζουν πρόθυμα νὰ συντάξουν ἀρχικὰ ἓναν κατάλογο 89² κληρικῶν, πού θὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν τότε λατίνο Ἀρχιεπίσκοπο Πέτρο Lando³, μὲ τὴ διαβεβαίωση πὼς σὲ λίγο καιρὸ θὰ τοῦ παραδώσουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὀνόματα, ὥστε νὰ συμπληρωθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν 130⁴. Τὸ σχετικὸ ἔγγραφο, πού μᾶς σώζεται σὲ ἀντίγραφο γραμμένο ἀπὸ τὸν νοτάριο καὶ ἀρχιεπισκοπικὸ γραμμ-

1. Δὲν γνωρίζω ἀκριβῶς τοὺς λόγους πού ὀδήγησαν τὴν Αὐθεντία τοῦ νησιοῦ νὰ πάρῃ μιὰ τέτοια ἀπόφαση. Ἡ πιὸ πιθανὴ αἰτία εἶναι πὼς, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ καὶ τὸ θάνατο πολλῶν ἀπὸ τοὺς 130 κληρικούς, δημιουργοῦνταν κάποια σύγχυση καὶ ἀμφιβολία ἀν ὀρισμένοι ἀνῆκαν ἢ ὄχι στῆ δικαιοδοσία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Αὐτὴ τὴν αἰτία νομίζω πὼς ὑπαινίσσεται καὶ ἡ Αὐθεντία, ὅταν γράφῃ στὸ σχετικὸ τῆς ἔγγραφου τῆ φράση «ab aliis dignoscantur» (βλ. ἔγγρ. Ε', στ. 15), ὅτι δηλ. πρέπει οἱ 130 κληρικοὶ νὰ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

2. Κανονικὰ θὰ περιμέναμε 90 κληρικούς, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἔγγρ. Ζ', στ. 9-10. Φαίνεται πὼς κάποιον παρέλειψε ὁ ἀντιγραφῆς. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτί συνολικὰ ὅλοι οἱ κληρικοὶ εἶναι 129 καὶ ὄχι 130, σύμφωνα μὲ τίς εἰδήσεις τῶν ἔγγρ. Ε' καὶ Ζ'.

3. Βλ. γι' αὐτὸν στοῦ Gerola, Per la cronotassi, σ. 14. Ἀνέκδοτες, ἀπὸ ὅσο ξέρω, διατάξεις καὶ ἐγκυκλίους τοῦ Ἀρχιεπισκόπου αὐτοῦ, σχετικὲς μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, ἔχω ἐπισημάνει στὸ *A.S.V. - Procuratia de Supra: Busta 142 (Diocesi di Candia), fascicolo I*, φ. 13^r-14^v καὶ φ. 20^r-21^v. Στὴν τελευταία αὐτῆ ἐνδειξῆ συναντοῦμε ἐγκύκλιο τοῦ Lando, πού ἀναφέρεται στὸν γάμο, γραμμένη στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν γραμματέα Πέτρο Πελεγρῆ (βλ. μετέπειτα σ. 11).

4. Βλ. ἔγγρ. Ε', στ. 9-34.

ματέα Πέτρο Peregrinum (Πελεργρή)¹, είναι αρκετά λεπτομερειακό, γιατί σ' αυτό όχι μόνο ξεχωρίζονται οι ιερείς της πόλης και των προαστίων (βούργων) του Χάνδακα, καθώς και των γύρω χωριών, αλλά μνημονεύονται και τὰ ὀνόματα τῶν ἐκκλησιῶν, στίς ὁποῖες ἱεουργοῦν οἱ κληρικοί αὐτοῦ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου². Παράλληλα ἔχουμε τὴν εὐκαιρία μὲ βάση τὸ ἴδιο ἔγγραφο (τὸ ὑπ' ἀριθ. Ε' τοῦ Παραρτήματος) νὰ ἐντοπίσουμε καὶ τὰ χωριά ἕνα ἕνα μὲ τ' ὄνομά τους : "Ἅγιος Μύρων (174)³, Βοῦτες (163 καὶ ΛΔΚ, σ. 32)⁴, Γάζι (168 καὶ ΛΔΚ, σ. 179, ὡς συνοικισμὸς τοῦ χωριοῦ Καβροχωρίου), Γιοφυράκια (166 καὶ ΛΔΚ,

1. Βλ. ἔγγρ. Ε', στ. 1-7 (πρβλ. καὶ ἔγγρ. Ζ', στ. 1-4). Νοταριακὲς πράξεις ποὺ καλύπτουν τὰ χρόνια 1528-1570 τοῦ νοταρίου αὐτοῦ σώζονται καὶ σήμερα στὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας (*A.S.V. - Notai di Candia: Busta 194, notaio Pietro Pellegrino*: βλ. [Bartol. Cecchetti], *Archivio di Stato di Venezia - Statistica degli atti custoditi nella sezione notarile, Venezia 1886, σ. 277*. Πρβ. καὶ Σπ. Μ. Θεοτόκη, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδία τῆς Κρήτης ἐν τῷ Κρατικῷ Ἀρχεῖῳ τοῦ Βενετικῆς Κράτους, Κέρκυρα (1926), σ. 83*. Πάρα πολλές εἶναι οἱ πράξεις τοῦ Pellegrino, ὅπως παρατήρησα στὴ σχετικὴ δεσμίδα, ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἐνδιαφέροντα πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς στὴν Κρήτη κατὰ τὴν ἐποχὴ του. Αὐτὸ βέβαια ὀφείλεται στὸ ἀξίωμα ποὺ κατεῖχε μέσα στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ. Ἐς σημειωθῆ πὼς σὲ μιὰ ἐγκύκλιο τοῦ Lando (βλ. σ. 62, σημ. 3) γραμμμένη στὰ ἐλληνικὰ ἀπὸ τὸν νοτάριο αὐτὸν διαβάζουμε τὴν ὑπογραφή του: «Πέτρος Πελεργρῆς, καντζελλάριος ἀρχιεπισκοπάτου Κρήτης, ἀπορησῶν ἔγραφα». Βλ. ἐπίσης καὶ ἄλλη πράξη, τοῦ ἔτους 1558, Μαρτίου 2, πάλι στὰ ἐλληνικὰ, τὴν ὁποία ἔγραψε «ἀπ ὀρίσιον» ὁ «Πιέτρος Πελεργρῆς», στὸ *A.S.V. - Procuratia de Supra: B. 142, fascicolo I*, χωρὶς σελιδαρίθμηση.

2. Ἐγγρ. Ε', στ. 36 κ.έ. Ὁ Gerola, *Topografia*, σ. 102-103 καὶ 240-242 (κατάλογος ἀριθ. II), χρησιμοποίησε τὶς πληροφορίες ποὺ δίνει τὸ ἔγγραφο μας σχετικὰ μόνον μὲ τὶς ἐκκλησίες τῆς πόλης καὶ τῶν προαστίων τοῦ Χάνδακα, ὅχι βέβαια καὶ τῶν χωριῶν. Δὲν ἀναφέρεται ἐπίσης καθόλου οὔτε στοὺς 130 κληρικούς οὔτε καὶ στὴ σχέση τους μὲ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο. Ἀντίγραφο ἐξάλλου τοῦ ἔγγραφου αὐτοῦ (Ε') νομίζω ὅτι βρίσκεται στὸν κώδικα *Harvard University, Riant 53*, σύμφωνα, τουλάχιστο, μὲ τὴν ἔνδειξη ὅτι στὸ φ. 8 (ἔτους 1548) ὑπάρχει «κατάλογος ὀρθοδ. ἱερῶν καὶ ναῶν ὑπαγομένων ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης»: βλ. Β. Λαούρδα, Ὁ κώδιξ *Harvard University, Riant 53*, *Κρητικὰ Χρονικά* 4 (1950) 235.

3. Ὁ ἀριθμὸς μέσα σὲ παρένθεση δηλώνει τὸν στ. τοῦ ἔγγραφου Ε'. Γιὰ τὸ χωριὸ αὐτὸ βλ. πρὸ πάνω σελ. 49, σημ. 7.

4. Τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ εἶναι ἀρχαῖο ἐλληνικὸ (Βοῦτες, βούτης : βουκόλος· βλ. Ὑπόμνημα τῆς Ἑταιρίας Κρητικῶν Ἱστορικῶν μελετῶν περὶ τοῦ κινδύνου ἐξαφανίσεως τοῦ τοπωνυμικοῦ πλούτου τῆς Κρήτης, *Κρητικὰ Χρονικά* 10 [1956] 400). Ἐπικαλοῦμαι κάθε φορὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Λεξικοῦ Δήμων καὶ Κοινοτήτων (ΛΔΚ), γιὰ νὰ βεβαιώσω τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χωριοῦ ἀκόμη καὶ σήμερα.

σ. 180, ως συνοικισμός του χωριού Βουτών), Καβροχώρι (163 και ΛΔΚ, σ. 54), Τύλισος (170)¹, 'Απάνω και Κάτω Σταυράκια (154 και 157)², όλα στην έπαρχία Μαλεβιζίου· "Αγιος Βλάσης (149)³, "Αγιος Σύλλας (151 και ΛΔΚ, σ. 8), 'Αθάνατοι (160 και ΛΔΚ, σ. 168, ως συνοικισμός της πόλης 'Ηρακλείου), Ambrussa (133)⁴, Βενεράτο (181 και ΛΔΚ, σ. 28), Μακρυτοῦχος (136)⁵, 'Απάνω και Κάτω Μαραθίτης (144 και ΛΔΚ, σ. 208, ως συνοικισμός της πόλης 'Ηρακλείου), Σελλόπουλο (139), Σκυλοχωριό (178)⁶, στην έπαρχία Τεμένους· Καρτερός (142 και ΛΔΚ, σ. 193, ως συνοικισμός του χωριού Καλλιθέας) και Σπήλια (147)⁷, στην έπαρχία Πεδιάδος.

Τρία χρόνια αργότερα, στις 20 'Οκτωβρίου 1551, ο Βενετός δόγης Φραγκίσκος Donato, ύστερ' από σχετική απόφαση του Συμβουλίου των Δέκα, ανακοινώνει με γράμμα του στον δούκα της Κρήτης Aloisio Renier (Renerio ή Raynieri)⁸ την αναγνώριση και επικύρωση της παραπάνω πράξης, της 4 Σεπτεμβρίου 1548, που είχαν εκδώσει οι 'Αρχές του νησιού⁹.

"Επειτα θ' ακολουθήση ο συμπληρωματικός κατάλογος των υπόλοιπων 40 κληρικῶν, ὥστε νά συμπληρωθῆ ὁ ἀριθμὸς τῶν 130, σύμ-

1. Πρβ. καὶ πιδ πάνω σ. 49, σημ. 7.

2. Πρβ. καὶ πιδ πάνω σ. 49, σημ. 7.

3. Σήμερα τὸ χωριὸ δὲν σώζεται. Ὑπῆρχε ὅμως ὡς τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα· βλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, 'Αθήνησι 1890, μέρος δεύτερο, σ. 44, ἀριθ. 644.

4. 'Απὸ τὸ χωριὸ σήμερα δὲν σώζονται παρὰ τὰ εἰρηπία του δυτικὰ τῆς Φορτέτσας στὴ θέση «Στὰ Μπροῦσα» στὰ 1671 ὅμως, ἐπὶ τουρκοκρατίας, διατηρεῖται ἀκόμη· βλ. Ν. Σταυρινίδου, 'Ανέκδοτα ἐγγράφα, σ. 110 (ἀριθ. 25 καὶ ἡ σημ.).

5. Πρβ. καὶ πιδ πάνω σ. 46, σημ. 4.

6. Σήμερα μόνο τὰ ἔχνη του διακρίνονται ΒΑ τῶν Δαφνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑπῆρχε (βλ. Σταυρινίδου, ὅ.π., σ. 110, ἀριθ. 20 καὶ ἡ σημ.).

7. 'Ο *Καστροφύλακας* (Marc., Ital. cl. VI, ἀριθ. 156, colloc. 6005, c. 95) μνημονεύει (στὰ 1583) τὰ Sniglia Arano καὶ Spiglia Catto, ὡς χωριὸ βέβαια τῆς Πεδιάδος. Στὴν ἀπογραφή ὅμως τοῦ 1671 τὸ χ. δὲν ἀναφέρεται (βλ. Σταυρινίδου, ὅ.π.). Φαίνεται πὺς τὸ χωριὸ ἐσβῆσε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου. Ἄλλὰ ἔμεινε ὡς σήμερα τὸ τοπωνύμιον· βλ. Γ. Π. Μαμαλάκη, 'Ο Πάνος Κορωνάιος καὶ ἡ ἐκστρατεία τοῦ 'Ομῆρ στοῦ Λασιθί, Κρητικὰ Χρονικὰ 5 (1951) 212 («Σπήλια, θέσις κειμένη κατὰ τὴν εἰς Πεδιάδα ἄγουσαν ὁδόν», ἀπὸ ἐγγράφο τοῦ 1867), 214 215, 216, καὶ Ν. Πλάτωνος, 'Η ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1950, Κρητικὰ Χρονικὰ 4 (1950) 534. Βλ. ἐπίσης 'Εμ.μ. Πετράκι, 'Ο "Αγιος Γεώργιος ὁ 'Απανωσήφης, αὐτόθι 10 (1956) 86.

8. Βλ. Noiret, Documents, σ. 557.

9. 'Εγγρ. Σ' στὸ Παράρτημα (πιδ κάτω σελ. 102-103).

φωνα μετὸ ἔγγραφο τῆς 22 Ἰουνίου 1558¹. Καὶ στὸ ἔγγραφο αὐτό, ποῦ εἶναι μιὰ πράξη τοῦ νέου δούκα τῆς Κρήτης Ἰερώνυμου Cicconia καὶ τῶν συμβούλων του, παρατηροῦμε, ὅπως καὶ στὸ ἔγγραφο τοῦ 1548, τὶς ἴδιες χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες, τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ δηλαδὴ καὶ τῆς ἐκκλησίας, στὴν ὁποία ὑπηρετεῖ ὁ κάθε κληρικός. Δὲν θὰ παραλείψουμε καὶ τώρα νὰ μνημονεύσουμε ἕνα ἕνα τὰ χωριά κατὰ ἐπαρχίες, γιὰτὶ μ'αὐτὸν τὸν τρόπο συμπληρώνουμε πιά, μετὰ θετικὰ στοιχεία ποῦ προσφέρουν τὰ ἔγγραφα μας, τὰ γεωγραφικὰ ὄρια, μέσα στὰ ὁποία βρίσκονται καὶ κινοῦνται οἱ ἄνθρωποι τοῦ λατίνου Ἀρχιεπισκόπου.

Ἔχουμε λοιπὸν (κατὰ τὸ ἔγγραφο Ζ' τοῦ Παραρτήματος):

α) Στὴν ἐπαρχία Μαλεβιζίου: Ἀπάνω καὶ Κάτω Ἀσίτες (18, 21 καὶ ΛΔΚ, σ.22), Κιθαρίδα (24 καὶ ΛΔΚ, σ.196, ὡς συνοικισμὸς τοῦ χωριοῦ Κρουσῶνος)², Κρουσῶνας (22 καὶ ΛΔΚ, σ.78: ὁ Κρουσῶν)³, Πενταμόδι (26 καὶ ΛΔΚ, σ.118), Πετροκέφαλο (26, 30-31 καὶ ΛΔΚ, σ.122), Σάρχος (21 καὶ ΛΔΚ, σ.136), Trapesachi (Τραπεζάκι) (29)⁴ καὶ Τύλισος (98)⁵.

β) Στὴν ἐπαρχία Τεμένους: Ἀπάνω Ἀρχάνες (34 καὶ ΛΔΚ, σ. 22) καὶ Ἀπάνω καὶ Κάτω Δαφνές (36 καὶ 38)⁶. Μνημονεύεται ἀκόμη καὶ ἕνας κληρικός ποῦ κατοικεῖ στὸ κάστρο τοῦ Τεμένους (32-33).

γ) Στὴν ἐπαρχία Πεδιάδος: Ἀπάνω Ἀστρακοὶ (95)⁷, Βόνη (90 καὶ ΛΔΚ, σ.30), Γοῦβες (59 καὶ ΛΔΚ, σ.38), Γωνιές (88, μετὸν ἐσφαλμένο τύπο Gogines, καὶ ΛΔΚ, σ.40), Ἐπισκοπὴ Χερσονήσου (50)⁸, Κράσι (85 καὶ ΛΔΚ, σ.76), Μελέσαι Πέρα (57)⁹, Messo-

1. Ἐγγρ. Ζ', στ. 16. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν κληρικῶν (γιὰ τὴν ἀκρίβεια 129 καὶ ὄχι 130) βλ. πρὸ πάνω σ. 62, σημ. 2.

2. Τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ θεωρεῖται ἀρχαῖο ἐλληνικό· βλ. Ἐπόμνημα, ὅ.π., σ. 400.

3. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος τοῦ χωριοῦ βλ. Σταυρινίδου, ὅ.π., σ. 108, ἀριθ. 21 (καὶ ἡ σημ.). Καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ θεωρεῖται ὡς ἀρχαῖο ἐλληνικό· βλ. Ἐπόμνημα ὅ.π., σ. 400.

4. Τὸ χωριὸ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Καστροφύλακα (c. 102), ἐνῶ ἡ στατιστικὴ τοῦ 1671 δὲν τὸ ἀναφέρει (βλ. Σταυρινίδου, ὅ.π., σ. 108-109). Δὲν γνωρίζω ἂν ἀκούγεται σήμερα ὡς τοπωνύμιον. Ἄς σημειωθῇ πὼς ὁμώνυμον χωριὸν ὑπῆρχε καὶ στὴν ἐπαρχία Πεδιάδος, τοῦ ὁποίου σήμερα μόνον τὰ ἐρείπια σώζονται (βλ. Σταυρινίδου, ὅ.π., σ. 93, ἀριθ. 9 καὶ ἡ σημ.).

5. Βλ. πρὸ πάνω σ. 49, σημ. 7. 6. Βλ. πρὸ πάνω σ. 49, σημ. 7.

7. Βλ. πρὸ πάνω σ. 50, σημ. 7 τῆς σ. 49. Πρβ. καὶ Σταυρινίδου, ὅ.π., σ. 94, ἀριθ. 17-18.

8. Τὸ χωριὸ αὐτὸ ποῦ ὁ Καστροφύλακας (c. 95) μνημονεύει ὡς Piscopi Chierissonisso δὲν γνωρίζω ἂν διατηρῆται καὶ σήμερα. Ἴσως νὰ ἐνώθηκε μετὰ τὸ χωριὸ Χερσονήσος· βλ. Σπανάκη, Ἡ Κρήτη, σ. 382.

9. Πρβ. καὶ πρὸ πάνω σ. 50, σημ. 7 τῆς σ. 49. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ χωριοῦ δὲν μοῦ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλου.

vuni (Μεσοβούνι) (67)¹, Πεζά (61), Σκιλλοῦς (53)², Φουνάρους (92)³, καὶ Χουδέτσι (55 καὶ ΛΔΚ, σ.156).

δ) Στὴν ἐπαρχία Καινούργιου: Ἅγιοι Δέκα (65 καὶ ΛΔΚ, σ.8), Ἀληθινὴ (75 καὶ ΛΔΚ, σ.12), Ἀνώγεια (79 καὶ ΛΔΚ, σ.18)⁴, Πανασὸς (69 καὶ ΛΔΚ, σ.116)⁵, Πέρι (77 καὶ ΛΔΚ, σ.120), Πόμπια (73 καὶ ΛΔΚ, σ.126)⁶ καὶ Ρουφᾶς (71 καὶ ΛΔΚ, σ.134). Ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ἓνας κληρικὸς τοῦ ἱερουργεῖ μέσα στὸ κάστρο τοῦ Καινούργιου (castel Novo) (63-64).

ε) Στὴν ἐπαρχία Μονοφατισίου: Ἅγιος Θωμᾶς (44 καὶ ΛΔΚ, σ. 6), Ἀζέντι (46)⁷, Ἀρκάδι (42)⁸ καὶ Δωράκι (48 καὶ ΛΔΚ, σ.184, ὡς συνοικισμὸς τοῦ χωριοῦ Χάρακος)⁹. Καὶ στὸ κάστρο πάλι τοῦ Μονοφατισίου συναντοῦμε ἓναν ἀπὸ τοὺς 130 (40-41).

ς) Στὴν ἐπαρχία Μεραμπέλλου: Κριτσά (82 καὶ ΛΔΚ, σ.78).

Ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν πληροφοριῶν καὶ τῶν δύο ἐγγράφων, τοῦ ἔτους 1548 καὶ 1558 (Ε' καὶ Ζ') διευκολυνόμενα νὰ προσδιορίσουμε μὲ τὸν παρακάτω στατιστικὸ πίνακα πόσοι ἀπὸ τοὺς 130 κληρικὸς κατοικοῦν στὴν πόλη τοῦ Χάνδακα καὶ στὰ προάστια ἢ σὲ πόσα χωριά κατὰ ἐπαρχίες τοὺς συναντοῦμε, καθὼς καὶ σὲ πόσες ἐκκλησίες λειτουργοῦν. Στὰ μέσα λοιπὸν τοῦ 16ου αἰ. ὁ λατίνος Ἀρχι-

1. Τὸ ἐγγράφο μας κατατάσσει τὸ χωριὸ αὐτό, ἴσως ἀπὸ λάθος, ἀνάμεσα στὰ χωριά τῆς καστελλανίας Καινούργιου. Τέτοιο χωριὸ πάντως δὲν συναντοῦμε παρὰ στὴν ἐπαρχία Πεδιάδος, σύμφωνα μὲ τὸν *Καστροφύλακα* (c. 95: Messouugni καὶ Messouugni Mettocchio). Στὴν ἀπογραφή τοῦ 1671 δὲν μνημονεύεται (βλ. Σταυρινίδου, ὅ.π., σ. 93-97). Σήμερα δὲν ὑπάρχει· δὲν γνωρίζω πάντως ἀν ἀκούγεται σχετικὸ τοπωνύμιον.

2. Τὸ χωριὸ μετονομάστηκε σὲ Καλλονὴ (βλ. ΛΔΚ, σ. 58). Ἀρκετὲς διαφωτιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ χωριοῦ καὶ τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματός του βλ. στοῦ Χρ. Ν. Πέτρου-Μεσογειῆτου, Κρητικοὶ στίχοι ἐκ παλαιῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μουσείου Ἑρακλείου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν 2 (1939) 343-344 σημ. 2 τῆς σ. 343 καὶ σ. 374 (προσθήκη). Πρβ. καὶ Ν. Σταυρινίδου, ὅ.π., σ. 93, ἀριθ. 4 (καὶ τὴν σημ.).

3. Καὶ τὸ χωριὸ αὐτὸ ἀναφέρεται στὴ στατιστικὴ τοῦ 1671· σήμερα ἀκούγεται μόνο ὡς τοπωνύμιον: βλ. Σταυρινίδου, ὅ.π., σ. 95, ἀριθ. 39 καὶ ἡ σημ.

4. Τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ θεωρεῖται ἀρχαῖο ἑλληνικόν, βλ. Ὑπόμνημα, σ. 400.

5. Τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ εἶναι προελληνικόν (βλ. Σπ. Μαρινάτου, Πι ἀνάγνωσις τῆς κρητομικηναϊκῆς γραφῆς ὑπὸ τοῦ Β. Ηγορνι, Κρητ. Χρονικὰ 1 [1947] 386).

6. Τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ ἴσως εἶναι ρωμαϊκόν (βλ. Ὑπόμνημα, ὅ.π., σ. 400).

7. Σήμερα δὲν ὑπάρχει· τὸ ὄνομα ἀκούγεται ὡς τοπωνύμιον Ν τοῦ χωριοῦ Κάτω Ἀργάτια (βλ. Σταυρινίδου, ὅ.π., σ. 103, ἀριθ. 89 καὶ ἡ σημ.).

8. Βλ. πρὸ πάνω, σ. 51, σημ. 3.

9. Πρβλ. καὶ Σταυρινίδου, ὅ.π., σ. 100 ἀριθ. 38 καὶ σημ.

επίσκοπος τῆς Κρήτης ἔχει κάτω ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη δικαιοδοσία του:

- α) Στὴν πόλη τοῦ Χάνδακα 15 κληρικούς πού ἱεουργοῦν σὲ 26 ἐκκλησίες¹.
- β) Στὸν βοῦργο (παλαιὸ καὶ νέο) τοῦ Χάνδακα 48 κληρικούς πού ἱεουργοῦν σὲ 75 ἐκκλησίες².
- γ) Σὲ 14 χωριά τῆς ἐπαρχίας Μαλεβιζίου 16 κληρικούς σὲ 31 ἐκκλ.³
- δ) » 12 » » » Τεμένους 19 » » 29 »⁴
- ε) » 14 » » » Πεδιάδος 17 » » 15 »⁵
- ς) » 8 » » » Καινούργιου 8 » » 8 »⁶
- ζ) » 5 » » » Μονοφασίου 5 » » 5(10) »⁷
- η) Σὲ 1 χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Μεραμπέλλου 1 κληρικὸ πού ἱεουργεῖ

1. Ἐγγρ. Ε', στ. 36-58 καὶ 101. Πρβλ. καὶ Gerola, Topografia, σ. 102-103, 240 καὶ 275, ὅπου καὶ ἐπεξηγήσεις γιὰ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀρχιστράτηγου Μιχαήλ.

2. Ἐγγρ. Ε', στ. 60-132. Πρβλ. καὶ Gerola, Topografia, σ. 102-103 καὶ 240-242.

3. Ἐγγρ. Ε', στ. 154-159, 163-177, καὶ Ζ', στ. 17-31, 98-99. Ἐς σημειωθῆ ἔδω ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ στὸ χωριὸ Τύλισος, πού τὴ μνημονεύουν καὶ τὰ δύο ἔγγραφα (Ε', στ. 172 καὶ Ζ', στ. 99) μᾶλλον εἶναι ἡ ἴδια. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὴ λογαριάζουμε δυὸ φορές. Οἱ ἐκκλησίες ὅμως θὰ εἶναι περισσότερες ἀπὸ 29, ἀφοῦ στὸ ἔγγραφο Ζ', στ. 28, μνημονεύονται et altre (ἐκκλησίες), χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ὀνομάζονται. Ἀνάμεσα ἐξάλλου στὰ χωριά (ἢ στὶς ἐκκλησίες;) δὲν συμπεριλαμβάνω τὸ ἀναφερόμενο Xerocamara, γιὰ τὴ σχετικὴ ἔκφραση τοῦ ἔγγρ. Ε', στ. 154-156, δὲν εἶναι σαφές: In casali Stavrachia Appano. Papas Joannes Logothesi, officiator ecclesiarum de Chiera et Sancti Nicolai et Xerocamara. Νὰ εἶναι ἄραγε ἐκκλησία: Πάντως, ἂν τὸ θεωρήσουμε χωριὸ, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Καστροφύλακας (c. 101) ἀναφέρει τὸ χωριὸ Xerocamara στὴν καστελλανία Τεμένους, ἐνῶ σήμερα ἀκούγεται στὴν ἐπαρχία Πεδιάδος τὸ τοπωνύμιο Ξεροκίμαρες (βλ. Σπανάκη, Ἡ Κρήτη, σ. 384). Δὲν ἔχω ὅμως στοιχεῖα νὰ ἐξακριβώσω γιὰ ποῦ ἀπ' ὅλα πρόκειται.

4. Ἐγγρ. Ε', στ. 133-141, 144-146, 149-153, 160-162, 178-187, καὶ Ζ', στ. 32-39. Ὅρισμένα κενὰ στὰ ἔγγραφα (Ε', στ. 134 καὶ 145-146), καθὼς καὶ ἡ δῆλωση et altre, δηλ. ἐκκλησίες (Ζ', στ. 39), βεβαιώνουν πὼς οἱ ἐκκλησίες θὰ ἦταν περισσότερες.

5. Ἐγγρ. Ε', στ. 142-143, 147-148, καὶ Ζ', στ. 50-62, 67-68, 85-96. Κι' ἐδῶ ἓνα κενὸ στὸ ἔγγρ. Ε', στ. 143, κάνει γνωστὴ τὴν παράλειψη τοῦ ὀνόματος μιᾶς ἐκκλησίας.

6. Ἐγγρ. Ζ', στ. 63-66, 69-80. Οἱ ἐκκλησίες θὰ εἶναι περισσότερες, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε τὰ ὀνόματά τους, ἀφοῦ ἔχουμε τὴν ἔνδειξη μόνο et altre (Ζ', στ. 64 καὶ 70).

7. Ἐγγρ. Ζ', στ. 40-49, μετὰ τὴ δῆλωση κι' ἐδῶ et altre δίπλα στὴν καθεμιά ἀπὸ τίς πέντε ἐκκλησίες πού μνημονεύονται μετὰ τ' ὄνομά τους. Γι' αὐτὸ καὶ ὑπολογίζω τουλάχιστο 10 ἐκκλησίες.

σὲ 1 ἐκκλησία (Ζ', 81-83). Τὰ ὀνόματα τῶν κληρικῶν τὰ παραθέτου-
με ἀλφαβητικὰ στὸν ἀριθμὸ III (σ. 80-85), μὲ δῆλωση τοῦ τόπου, ὅπου
ὁ καθένας κατοικεῖ, καὶ τῆς ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας εἶναι ἐφημέριος.

Μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ δλοκληρώ-
σουμε τὴν εἰκόνα, ποὺ μὲ τόσες βασικὲς ἐλλείψεις μᾶς παρουσιάστηκε
στὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1268 καὶ 1323¹, μιᾶς τάξης Ἑλλήνων κληρι-
κῶν ὑποταγμένων στὸν λατῖνο Ἀρχιεπίσκοπο. Ὡστόσο παρατηροῦμε,
περισσότερο λεπτομερικὰ βέβαια, πῶς καὶ στὸν 16^ο αἰ., ὅπως καὶ
στὰ 1268, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κληρικῶν αὐτῶν κατοικεῖ ἢ στὸν
Χάνδακα ἢ σὲ περιοχὲς κοντινὲς πρὸς τὸν Χάνδακα, καὶ πῶς, σὲ περι-
πτωση ποὺ δὲν συμπληρώνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν 130, ἡ Αὐθεντία τῆς
Κρήτης παραχωρεῖ στὸν Ἀρχιεπίσκοπο κληρικούς ἀπὸ περιφέρειες
στὴν ἀρχὴ πλησιέστερες καὶ ἔπειτα ἀπομακρυνόμενες βαθμιαῖα ἀπὸ τὴν
πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ. Αὐτὸ ἀκριβῶς νομίζω ὅτι ὑπαινίσσεται στὴν
ἐκθεσὴ του λίγα χρόνια ἀργότερα, στὶς 17 Ἀπριλίου 1589, ὁ Γενικὸς
Προνοητὴς Κρήτης Zuanne Mocenigo, ὅταν ἀναφέρει πῶς, ἐπειδὴ
στὴν πόλη τοῦ Χάνδακα δὲν βρέθηκαν 130 κληρικοί, παραχωρήθηκαν
στὸν Ἀρχιεπίσκοπο καὶ μερικοὶ ἀπὸ τὰ χωριά². Δὲν ἀποκλείεται μάλ-
ιστα ὁ Mocenigo νὰ εἶχε ὑπόψη του τὶς σχετικὲς πρόσφατες ἀποφά-
σεις τῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης μὲ χρονολογία, ὅπως εἶπαμε, 1548 καὶ
1558.

Ἄλλὰ οἱ μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τοὺς 130 Ἑλληνας ἱερωμέ-
νους δὲν περιορίζονται μόνο στὸν 16^ο αἰ. Ἡ ὑπαρξὴ τους, καθὼς καὶ
τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργοῦνται, βεβαιώνονται ἀπὸ διάφορες πη-
γὲς καὶ κατὰ τὸν 17^ο αἰ., τελευταῖον αἰὼνα τῆς Βενετοκρατίας στὴν
Κρήτη. Ἔτσι, στὰ 1601, ἀπὸ τὴν ἐκθεση (relazione della Visita A-
postolica) τοῦ λατίνου Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Tomaso Contarini,
πληροφορούμαστε πῶς (ὅλοι) οἱ Ἑλληνας παπάδες ἐξαρτῶνται ἀπὸ
τοὺς λατίνους ἱεράρχες, εἰδικὰ σὲ ζητήματα γάμου καὶ ἀφορισμοῦ,
ἐνῶ οἱ 130 τοῦ Χάνδακα «sono del tutto sottoposti alla giurisd-
zione dell'Arcivescovo»³. Ὡστόσο λίγα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1610,

1. Τὸ ἔγγραφο τοῦ 1268 (ἔγγρ. Α'), ποὺ ἀναλύσαμε παραπάνω, δὲν παρα-
λείπει νὰ ἀναφέρει καὶ τὸν τόπο τῆς παραμονῆς καθενὸς κληρικοῦ, ἐνῶ τοῦ 1323
(Σπανᾶκη, Συμβολή, σ. 249-255) δὲν μνημονεύει ἂν οἱ 130 εἶναι κάτοικοι τοῦ Χάν-
δακα ἢ τῶν γύρω χωριῶν.

2. Βλ. Στ. Γ. Σπανᾶκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, τόμ. 1, Rela-
zione di Zuanne Mocenigo, Ἡράκλειο 1940, σ. 15.

3. Βλ. G. Hofmann, La Chiesa Cattolica in Grecia (1600-1830), Ori-
entalia Christiana Periodica 2 (1936) 179 σημ. 1, 181. Παρατηροῦμε ἐδῶ ὅτι οἱ

ὁ περίφημος νομομαθής τῆς Βενετίας Paolo Sarpi (1552-1623)¹ διασαφηνίζει με ἀκρίβεια τὴ δικαιοδοσία αὐτῆ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Στὴ γνωμοδότησή του τονίζει χαρακτηριστικὰ πὼς «οἱ 130 Ἑλληνες παπάδες, τὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια καὶ τὰ νοσοκομεῖα τῆς Ἀρχιεπισκοπικῆς δικαιοδοσίας ἔπρεπε νὰ θεωροῦνται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν Αὐθεντία τῆς Κρήτης ὄχι ὅμως καὶ ἀπὸ τὸν Βενετὸ Δόγη, ὁ ὁποῖος πρέπει ν' ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο σὲ ὅλα τὰ κοσμικὰ δικαιώματα ποὺ κατέχει»². Οἱ διευκρινίσεις αὐτὲς ἀποκαλύπτουν καθαρὰ τὴν ἴδιαν ἀνεξάρτητη θρησκευτικὴ πολιτικὴ, ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ Βενετία στοὺς 130 κληρικούς εἰδικά, ὅπως τὴν παρατηρήσαμε λίγο παραπάνω καὶ στὸ ἔγγραφο τῆς 8 Ἰουνίου 1402, μετὰ τὸ ὁποῖο ἡ βενετικὴ Γερουσία διατυπώνει τὸ ἀναφαίρετο δικαίωμά της, χωρὶς τὴ συγκάταθεση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ν' ἀντικαθιστᾶ, ὅποτε θέλει, τοὺς κληρικούς αὐτοὺς. Πάντως, ἕξι χρόνια προτοῦ παραδοθῆ ὁ Χάνδακας στοὺς Τούρκους, στὰ 1663, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος διατηρεῖ ἀκόμη τὴν κοσμικὴ ἐξουσία του ἐπάνω στοὺς 120 (;) κληρικούς di rito greco, σύμφωνα με τὴν ἐκθεση τοῦ ἐπισκόπου Χανίων Giorgio Demezzo³.

Μένει ἀκόμη νὰ ἐξετάσουμε ἂν οἱ 130 κληρικοὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθοῦν, μετὰ τὴν ἐκθεση, μετὰ τὰ παραπάνω δεδομένα, οὐνιτες. Ὡς τώρα, διάφοροι ἐρευνητές, ὅπως ὁ Ξανθοῦδίδης, ὁ Σπανά-

πληροφορίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ καθολικὸ ἀρχιερέα δὲν ἀνταποκρίνονται καὶ τόσο στὴν πραγματικότητα, γιατί δὲν ἀποδίδουν καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῆς Βενετίας, ἰδίως στὰ ζητήματα γάμου (πρβ. παραπάνω, σ. 60, σημ. 3).

1. Γι' αὐτὸν βλ. τὸ πρόσφατο βιβλίο τοῦ Federico Chabod, *La politica di Paolo Sarpi (Civiltà Veneziana, Saggi 11)*, Venezia - Roma 1962, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, καθὼς καὶ λεπτομέρειες ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του.

2. Βλ. *A.S.V. - Consultori in Jure, Filza, 10*, φ. 29^r (προσθήκη στὸ ἀριστερὸ περιθώριο). Πρβ. καὶ E. Tea, *Saggio*, σ. 1402 (44), καὶ Στ. Ξανθοῦδίδου, Δύο νέα βιβλία, *Χριστιανικὴ Κρήτη* 2 (1913) 279, ὅπου ὅμως τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα μεταφράζεται στὰ ἑλληνικὰ ἐντελῶς λανθασμένα (πρβ. καὶ παρατήρηση τοῦ Σπανάκη, *Συμβολή*, σ. 245 σημ. 9).

3. Βλ. Hofmann, ὁ.π., σ. 183 καὶ σημ. 1. Φαίνεται πὼς κάποιος λάθος ἔγινε στὴν ἀντιγραφή τοῦ ἀριθμοῦ (120 ἀντὶ 130). Τὴν ἐποχὴ πάντως αὐτῆ, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ, τὰ δικαιώματα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου θὰ εἶναι ἐντελῶς τυπικὰ πρὸς τοὺς Ἑλληνες ἱερεῖς, ἀφοῦ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία στὴν Κρήτη οὐσιαστικὰ ἔχει ἀφομοιωθῆ ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη, ὅπως ἀποκαλύπτεται σὲ ἐκθέσεις καθολικῶν ἀρχιερέων, οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide τῆς Ρώμης: βλ. τὸ τελευταῖο καὶ ἀρκετὰ ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο τοῦ Marco Petta, *Documenti di storia ecclesiastica. La S. Congregazione di Propaganda e il dominio veneto a Creta*, στὴν ἐφημερίδα *L'Osservatore Romano*, τῆς 30 Ἰουλίου 1966, ἀριθ. 174 (32250), σ. 6 (ὅπου καὶ γιὰ τὴν ἐκθεση τοῦ Demezzo ἢ De Mezzo).

κης και ὁ Τωμαδάκης¹, δίνουν τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ οὐνίτη στοὺς κληρικούς αὐτούς, χωρὶς ὅμως νὰ προσκομίζουσι καὶ τὰ ἀναγκαῖα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα. Ἴσως γιὰ τὸ θεωροῦν αὐτονόητο νὰ χαρακτηρίσουσι οὐνίτες τοὺς κληρικούς ποὺ ὑπάγονται ἄμεσα στὴ λατινικὴ Ἀρχιεπισκοπὴ. Ὅρισμένες ὅμως παρατηρήσεις, ποὺ στηρίζονται στὰ ἔγγραφα ποὺ ἤδη χρησιμοποίησα πιὸ πάνω, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα, μὲ ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ἐντελῶς ἀντίθετη γνώμη: ὅτι οἱ κληρικοὶ αὐτοὶ ἦταν ὀρθόδοξοι. Δὲν ἀποκλείω βέβαια ὅτι ὁρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς πιθανῶς ν' ἀποδέχτηκαν τὴν Ἐνωσὴ τῶν Ἐκκλησιῶν, ἢ μὲ τὴ θέλησή τους ἢ ὕστερ' ἀπὸ πίεση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Ἀξιοσημείωτος μάλιστα εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς *catholicus* γιὰ ἕνα ἀπὸ τοὺς 130 κατὰ τὸ 1548². Ἡ γνώμη μου ὅμως ὅτι πρόκειται γιὰ ὀρθόδοξους κληρικούς στὸ σύνολό τους στηρίζεται στὶς ἀκόλουθες ἐνδείξεις.

Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1268, 1323, καὶ ἰδίως, χάρις στὶς λεπτομέρειές τους, τῶν ἐτῶν 1548 καὶ 1558, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Mocenigo στὰ 1589, προκύπτει πὼς ἀνάμεσα στοὺς 130 συμπεριλαμβάνονται ὅλοι οἱ κληρικοὶ τοῦ Χάνδακα, ποὺ εἶναι ἐφημέριοι ὅλων σχεδὸν τῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν τῆς Κρητικῆς πρωτεύουσας³. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς ἀναγκάζει νὰ παραδεχτοῦμε, στὴν περίπτωσιν ποὺ οἱ 130 εἶναι οὐνίτες, ὅτι στὸν Χάνδακα, κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς Βενετοκρατίας (ἰδίως ἀπὸ τὸ 1439), δὲν ὑπάρχει σχεδὸν κανένας ὀρθόδοξος ἱερέας. Ὅλοι ἔχουν γίνῃ φιλοκαθολικοὶ καὶ φιλενωτικοί. Αὐτὸ ὅμως τὸ συμπέρασμα εἶναι ἐντελῶς ἀνεδαφικό, τὴ στιγμὴ ποὺ ὡς σήμερα ἡ ἔρευνα ἔχει ἀποδείξει θετικὰ πὼς στὴν Κρήτη παραπάνω ἀπὸ 12 (ἢ 16) κληρικοὶ δὲν βρέθησαν γιὰ ν' ἀσπαστοῦν τὸν φλωρεντινὸ ὄρο, πὼς οἱ ἐλάχιστοι αὐτοὶ ἐνωτικοὶ παπᾶδες δὲν ἔχουν ἐκκλησία γιὰ νὰ κάνουν λειτουργίες, πὼς οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοὶ τῆς Κρήτης καὶ μάλιστα τοῦ Χάνδακα τοὺς καταδιώκουν καὶ τοὺς περιφρονοῦν⁴. Ὅλες αὐτές οἱ

1. Βλ. Ξανθοῦδίδου, ὅ.π., σ. 279. Ἐδῶ ὁ Ξανθοῦδίδης προσθέτει μέσα σὲ παρένθεση τὴ λέξη «οὐνίτας» γιὰ τοὺς 130 παπᾶδες, καθὼς μεταφράζει τὸ ἰταλικὸ κείμενο τῆς Tea (ὅ.π.), τὸ ὁποῖο βέβαια δὲν ἀναφέρει τέτοιο χαρακτηρισμὸ. Σπανᾶκη, Συμβολή, σ. 250 σημ. 21 (ὅπου καὶ τὸ τυπογραφικὸ λάθος: 150 ἀντὶ 130). Τωμαδάκη, Οἱ ὀρθόδοξοι παπᾶδες, ὅ.π., σ. 66 καὶ 71.

2. Ἐγγρ. Ε', στ. 37.

3. Ὁ Gerola, Topografia, σ. 102, ποὺ εἰδικὰ ἀσχολήθηκε μὲ τὸν κατάλογο τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ ἐγγράφου μας (τοῦ Ε'), ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ: «Come è troppo naturale, vi mancano poi non solo tutte le chiese latine, ma anche talune delle greche appartenenti a conventi».

4. Βλ. Μ. Manoussakas, Recherches sur la vie de Jean Plousiadénon (Joseph de Méthone) (1429?-1500), Revue des Etudes Byzantines 17 (1959)

έξακριβωμένες πληροφορίες αποκλείουν και τη σκέψη ακόμα πώς είναι δυνατό 63 π.χ. κληρικοί του Χάνδακα, κατά τα μέσα του 16^{ου} αι., να θεωρηθούν ούνιτες¹. Άλλωστε κανένα, απ' όσο ξέρω, έγγραφο ή άλλη πηγή δεν μας παραδίδει κάποια μαρτυρία ότι οι 130 κληρικοί του Άρχιεπισκόπου ήταν ούνιτες ή είχαν φιλενωτική δραστηριότητα. Τό ότι δήλωναν ύποταγή στην Καθολική Έκκλησία λίγο πριν χειροτονηθούν, όπως συνέβη με κάποιον από τους 130, τον Γεώργιο Πριμικήρη², για τη χειροτονία του οποίου σώζεται ή σχετική άδεια της Άρχιεπισκοπής³, αυτό δεν σημαίνει πώς είναι ούνιτες, αφού μιὰ τέτοια ύπόσχεση, θα λέγαμε, είχε καταντήσει τυπική, αλλά και άπρακτική, για την άδεια χειροτονίας κάθε ορθόδοξου της Κρήτης⁴. Έπομένως οι 130 Έλληνες κληρικοί αν και υπάγονταν στον Άρχιεπίσκοπο εκκλησιαστικά και κοσμικά, δεν είναι δυνατόν να χαρακτηριστούν ούνιτες.

Συνοψίζοντας τώρα όσα εξετάσαμε στην εργασία μας αυτή μπορούμε να καταλήξουμε στα παρακάτω συμπεράσματα:

α) Άπό τον 13^{ον} ως τον 17^{ον} αιώνα, κατά τη διάρκεια δηλαδή που οι Βενετοί κατέχουν την Κρήτη, υπάρχει στο νησί μιὰ ξεχωριστή τάξη του ορθόδοξου κλήρου, επάνω στην οποία ή λατινική Άρχιεπισκοπή άσκει άπόλυτη εκκλησιαστική και κοσμική εξουσία. Η τάξη αυτή περιλαμβάνει 130 κληρικούς, που προέρχονται από την πόλη και τὰ προάστια του Χάνδακα, καθώς και από όλες τις περιοχές του διαμερίσματος του Χάνδακα (σήμερα νομός Ηρακλείου περίπου)⁵. Στην

33-36. Πρβλ. και Ν. Β. Τωμαδάκη, Μιχαήλ Καλοφρενής Κρής, Μητροφάνης Β' και ή προς την ένωση της Φλωρεντίας αντίθεσις των Κρητών, ΕΕΒΣ 21 (1951) 130-133 (και αναδημοσίευση του άρθρου από τον Ίδιο, Μεταβυζαντινά Φιλολογικά, Άθήνα 1965, σ. 22-25).

1. Βλ. παραπάνω (σ. 67) τον στατιστικό πίνακα (15 + 48 της πόλης του Χάνδακα και του βούργου).

2. Έγγρ. Ε', στ. 69.

3. Βλ. Georg Hofmann, Wichtige Kanzleirkunden des lateinischen Erzbischofs von Kreta für die ihm untergebene griechische Geistlichkeit, 1497-1509, *Orientalia Christiana Periodica* 18 (1952) 287. Πρβ. και Τωμαδάκη, Οι ορθόδοξοι παπδες, σ. 71. Τό έγγραφο είναι της 5 Μαρτίου 1509. Άξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο Πριμικήρης, σύμφωνα με τὸ έγγραφο, παίρνει την άδεια από τη λατινική Άρχιεπισκοπή, αλλά για να πάη στους καθορισμένους από τη Βενετία τόπους «ad faciendum se promovere ad papatem Grecum ritu greco». Έχουμε δηλ. έναν ορθόδοξο παπά που χειροτονήθηκε από ορθόδοξο άρχιερέα.

4. Βλ. Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, σ. 404-405.

5. Τό διαμέρισμα του Χάνδακα επί Βενετοκρατίας εκάλυπτε τον σημερινό

Ίδια επίσης τάξη ἀνήκουν καὶ ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοὶ ποὺ εἶναι περαστικοὶ ἀπὸ τὸ νησί, μὲ μιὰ μικρὴ ἐξαίρεση γιὰ ὅσους ἔρχονται ἀπὸ τὴν Κύπρο· γι' αὐτοὺς ἐμφανίζεται σοβαρὰ μειωμένη ἢ δικαιοδοσία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς. Ὅλοι αὐτοὶ παραμένουν πάντως ὀρθόδοξοι καὶ δὲν μεταβάλλονται σὲ οὐνίτες.

β) Ὁ ὑπόλοιπος ὀρθόδοξος κλῆρος τῆς Κρήτης δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ λατινικὴ ἱεραρχία, παρὰ μόνο στὴν περίπτωση ποὺ θὰ διαπράξει ἓνα πνευματικὸ παράπτωμα, τὸ ὁποῖο δὲν καθορίζεται μὲ ἀκρίβεια. Κάθε φορὰ θὰ ἐξετάζεται ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχές ἂν τὸ παράπτωμα θεωρῆται πνευματικόν. Ἀλλὰ καὶ ὅταν διευκρινιστῇ πὼς πρόκειται γιὰ ἓνα τέτοιο ἀμάρτημα, ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ ὀφείλει νὰ δικάσῃ τὸν ὀρθόδοξο κληρικὸ ὅταν νὰ ἔχῃ μπροστὰ τῆς ἓναν ἀπλὸ λαϊκὸ καὶ ὄχι ἓναν κληρικόν.

γ) Ἡ Βενετία παραμένει ὁ ρυθμιστὴς τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, διορίζει τοὺς 130 κληρικούς, ἀποφεύγει νὰ τοὺς χρησιμοποιήσῃ σὲ ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα (πρωτοπαπᾶ καὶ πρωτοψάλτη) καί, ὅταν τὸ κρίνῃ σκόπιμο, ἐπιφυλάσσει στὸν ἑαυτὸ τῆς τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς ἀντικαταστήσῃ μὲ ἄλλους.

**ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ 130 ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΛΗΡΙΚΩΝ
ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
I) ΣΤΑ 1268, II) ΣΤΑ 1323, ΚΑΙ III) ΣΤΑ 1548 - 1558**

Ὁ πίνακας αὐτὸς ποὺ προτάσσεται ἐδῶ πρὶν ἀπὸ τὸ Παράρτημα ἔχει σκοπὸ ὄχι μόνον νὰ δώσῃ τὰ ὀνόματα τῶν ὀρθόδοξων κληρικῶν, ποὺ ἀποτελέσαν μιὰ εἰδικὴ τάξη κατὰ τοὺς πέντε περίπου αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ νὰ προσφέρῃ στοὺς εἰδικούς ἓνα ὕλικὸ σχετικὰ μὲ τὰ νεοελληνικὰ ἐπώνυμα καὶ ἰδίως τὰ ἐπώνυμα τῆς μεγαλονήσου¹.

νομὸ Ἡρακλείου καὶ ἓνα σημαντικὸ τμήμα (Λασιθί-Μεραμπέλο) τοῦ νομοῦ Λασιθίου· βλ. Στ. Γ. Σπανάκη, Στατιστικὲς εἰδήσεις περὶ Κρήτης τοῦ τέλους τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, Κρητικὰ Χρονικὰ 12 (1958) 322-323.

1. Βλ. τὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ Ν. Π. Ἀνδριώτη, Συμβολὴ στὴ μορφολογία τῶν νεοελληνικῶν ἐπωνύμων, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 6 (1950) 187-206. Πρβλ. καὶ Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, Οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα Δωδεκανήσου, στὸ Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 317-336, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Εἰδικὰ γιὰ τὰ ἐπώνυμα τῆς Κρήτης, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἄς σημειωθοῦν καὶ τῶν Στ. Ξανθοσουλίδου, Κρητικὰ συμβόλαια ἐκ τῆς Ἐνετοκρατίας, Χριστιανικὴ Κρήτη 1 (1912) 1-279, 313-375 (Πίναξ λέξεων καὶ πραγμάτων), 375-377 (Σημείωμα διὰ τὰ οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα τῶν ἐγγράφων Ἀρετίου). Τοῦ Ἰδιου, Οἰκογενειακὰ τινὰ ἐπώνυμα ἐκ Κρήτης, Λαογραφία 7 (1923) 369-384.

Τὸ ἐπώνυμο τὸ μεταγράφω μὲ στοιχεία ἑλληνικὰ καὶ στὴν περίπτωσηὴ μόνο πού ἔχω σοβαρὰς ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἀπόδοσή του περικλείω σὲ παρένθεση τὸν λατινικὸ τοῦ τύπου. Ἐλάχιστες φορές παραλείπω νὰ βάλω τόνο σὲ ἐπώνυμα, γιατί δὲν γνωρίζω καθόλου πού θὰ τονίζονταν. Ἐννοεῖται πὼς ὅλες αὐτὲς οἱ δυσκολίες ὀφείλονται στὸ ὅτι τὰ ἔγγραφα εἶναι γραμμένα στὰ λατινικὰ ἢ στὰ ἰταλικά.

Οἱ βραχυγραφίες πού χρησιμοποιοῦνται εἶναι: β.=βουῦργος, ἐκ.=ἐκκλησία, Χ.=Χάνδακας καὶ χ.=χωριό. Ἡ παύλα δηλώνει τὴν ἐπανάληψη τοῦ ἐπωνύμου.

I

(Κατὰ τὸ ἔγγρ. Α' τῆς 3 Ἰουνίου 1268. Οἱ ἀριθμοὶ στὸ τέλος κάθε ὀνόματος δηλώνουν τὸ στίχο τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ).

Ἄγαπητὸς Κωνσταντῖνος, 23.

Ἄγγελίδης Ἀντώνιος, γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἀνεψιὸς τοῦ Λέοντος, 21.

— Βασίλειος, 24.

— Ἰωάννης, γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἀνεψιὸς τοῦ Λέοντος, 21.

— Κωνσταντῖνος, ἀδελφὸς τοῦ Λέοντος, 20-21.

— Κωνσταντῖνος, ἀδελφὸς τοῦ Βασιλείου, 24-25.

— Λέων, 20.

Ἅγιοςτεφανίτης Βασίλειος, στὸ χ. Σελλόπουλο, 32.

Ἄντζας (Αἰτζα) Θεόδωρος, στὸ χ. Ἅγιος Μύρων, 36.

Ἀποστόλης Νικόλαος, 28.

Βέλανος¹ Λέων, στὸ χ. Ἀστρακοί, 48.

Βεργίτης Μιχάλης, ἀδελφὸς τοῦ Πέτρου, 21-22.

— Νικήτας, στὸ χ. Σταυράκιον, 34.

— Πέτρος, 21.

Βραδιάρης (Vradiari)² Δημήτριος, 25.

— Ἰωάννης, 25-26.

Τοῦ Ἰδίου, Οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα Κρητῶν προελθόντα ἐκ ποιμενικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν ὄρων, Λεξικογραφικὸν Ἄρχειον τῆς μέσης καὶ νέας ἑλληνικῆς 6 (1923) 326-350. Α. Χ. Ζώη, Κρήτες ἐν Ζακύνθῳ, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν 1 (1938) 293-301, καὶ 2 (1939) 119-133. Γ. Δ. Δαφέρμου, Μυλοποταμίτικα ἐπώνυμα καὶ τοπωνύμια, αὐτόθι 2 (1939) 375-384. Βλ. ἀκόμη καὶ τοῦ Giuseppe Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta, τόμ. 1, Venezia 1905, σ. XLIX (introduzione) σημ. 1. Ἐνδιαφέροντα ἐξᾴλλου κατάλογο κρητικῶν ἐπωνύμων ἐπὶ Βενετοκρατίας βλ. τοῦ Στ. Γ. Σπανάκη, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Λασιθίου κατὰ τὴ Βενετοκρατία, Ἡράκλειον 1957, σ. 37-68.

1. Τὸ ἐπώνυμο εἶναι γνωστὸ βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, Ἡ ἰδιόγραφος διαθήκη Γρηγορίου ἱερέως τοῦ Μαῦ τοῦ Κρητὸς (1704), Κρητικὰ Χρονικά 14 (1960) 69, 78, 91, 93, 101 σημ. 202, ὅπου γιὰ τὸν Κρητικὸ νοτάριο Φραγκίσκο Βέλανο, πού ζῆ στὴ Βενετία.

2. Τὸ ἐπώνυμο αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ Vradiari (στὴν περιοχὴ τοῦ Χάνδακα) quod tenent Sinaiti (βλ. Marc., Lat. cl. IX, ἀριθ. 17^ο colloc. 3284, φ. 5^ν. Πρβλ. καὶ Borsari, Il dominio, σ. 120 σημ. 57). Ἄς σημειωθῆ ἔδῳ ὅτι τὸ χωριὸ ἀναγνωρίζεται ἤδη ὡς σιναϊτικὴ περιουσία σὲ βενετικὸ ἔγγραφο τοῦ Μαρτίου τοῦ 1212· βλ. G. L. Fr. Tafel-G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republic Venedig,

- Βροντίσης Κωνσταντῖνος, 43.
 — (χωρίς ὄνομα), γιὸς τοῦ Κωνσταντῖνου, 44.
 Βυζαράς Ἐμμανουήλ, 25.
 — Νικήτας, ἀδελφὸς τοῦ Ἐμμανουήλ, 25.
 Γαληνὸς Μιχάλης, ἀπὸ τῆ Σύβριτο, 38.
 Γλυφοτυράς Ἰωάννης, 41-42.
 — (χωρὶς ὄνομα), γιὸς τοῦ Ἰωάννη, 42.
 Δαφνομήλης Νικόλαος, στὸ χ. Τύλισος, 29.
 Δεφτέρεγκος (Dhepterengo) Μιχάλης, γιὸς τοῦ Σαράντη, 51.
 — Σαράντης, στὴν ἐπισκοπὴ Μυλοποτάμου, 50-51.
 — (χωρὶς ὄνομα), γιὸς τοῦ Μιχάλη, 51.
 Θεολογίτης Γεώργιος, 22.
 — Ἰωάννης, 22 (γιοὶ τοῦ Λέοντος).
 — Λέων, 22.
 — Νικόλαος, γιὸς τοῦ Λέοντος, 22.
 Καλάπτης Μιχάλης, στὸ χ. Δαφνές, 29.
 Καλέπνιτος (Calepnito) Ἰωάννης, 27.
 — Μανουήλ, 27 (ἀδελφοὶ τοῦ Μιχάλη).
 — Μιχάλης, 27.
 Καλέπτης (Καλάπτης;) Θεόδωρος, στὸ χ. Καμένα, 34-35.
 Καλικᾶς Νικόλαος, στὸ χ. Μύρτος, 28-29.
 Καπάδοκας Ἀνδρέας, 23.
 — Ἰωάννης, ἀνεψιὸς τοῦ Ἀνδρέα, 23.
 Καρκαριώτισσα(ς) (ἀπὸ τὴν) (de Carcariotissa)¹ Βασίλης, 40.
 — Γεώργιος, 41.
 — Θεόδωτος, 41.
 — Θεόδωρος, 40.
 — Ἰωάννης, 40.
 — Μιχάλης, 41 (γιοὶ τοῦ Νικολάου).
 — Νικόλαος, 40.
 — Λέων, γιὸς τοῦ Νικολάου, 41.
 Καστο(ύ)ρης (Castori) Νικηφόρος², ἀδελφὸς τοῦ Νικολάου, 26.
 — Νικόλαος, 26.
 Κατσίκης Βασίλειος, γιὸς τοῦ Κοσμᾶ, 31.

τόμ. II (1205-1255) (Fontes rerum austriacarum II, Diplomataria et Acta XIII), Wien 1856, σ. 146-147, ἀριθ. CCXXXIII. Σήμερα ἀκούγεται ὡς Βραδιάρης, συνοικισμὸς τοῦ Δήμου Ἡρακλείου (ἐπαρχίας Τεμένους)· βλ. ΛΔΚ, σ. 177.

1. Ὅλοι αὐτοὶ βέβαια προέρχονται ἀπὸ τὸ χωριὸ Καρκαριώτισσα, ποῦ σήμερα σώζεται ὡς Καρκαδιώτισσα, συνοικισμὸς τῆς κοινότητος Κυπαρίσσου, ἐπαρχίας Τεμένους (βλ. ΛΔΚ, σ. 193). Στὶς βενετικὲς στατιστικὲς τὸ συναντοῦμε ὡς Carcariotissa Apano καὶ Carcariotissa Catto, στὴν καστελλανία Τεμένους (βλ. *Barozzi*, φ. 135^v) ἢ ὡς Carcauiotissa Catto καὶ Arcauiotes Apano, στὴν ἴδια καστελλανία (βλ. *Καστροφύλακα*, σ. 101) καὶ τέλος ὡς Carcadhiotissa, πάλι βέβαια στὸ Τέμενος (βλ. *Basilicata eis Marc., Ital. cl. VII*, ἀριθ. 1683, *colloc. 8976*, φ. 36^v).

2. Βλ. γι' αὐτὸν στοῦ Borsari, *Il dominio*, σ. 100 σσμ. 136.

- Κατσίκης Κοσμῆς, στὸ χ. Πατσίδες, 30.
 Κεφαλῆς Βασίλειος, 47.
 — Μιχάλης, γιὸς τοῦ Βασίλη, 28.
 Κολιάκης (Καλιάκης;) (Choliachi) Ἰωάννης, γιὸς τοῦ παπα-Βασίλη, 33.
 Κοντονούρης Γεώργιος, 39.
 — (χωρὶς ὄνομα), γιὸς τοῦ Γεωργίου, 39.
 Κουδουμνῆς (Κουδουνῆς) (Cudumni) Μιχάλης, ἀπὸ τῆ Σύβριτο, 38.
 Κουζίνος Ἰωάννης, στὸ χ. Ἅγιος Μύρων, 30.
 Λιβαντής (;) (Livanthe?) Ἰωάννης, γιὸς τοῦ Βασίλη, 33.
 Λογοθέτης Ἀλέξιος, 27.
 — Κωνσταντῖνος, γιὸς τοῦ Ἀλεξίου, 27-28.
 Μαζιζάνης (Masisani) Ἰωάννης, 46.
 Μακρυγένης Μιχάλης, στὴν ἐκ. ἡ μοναστήρι Ἅγιος Γεώργιος Βαγιονίτης, 49.
 Μαραθίτης Λέων, 45.
 Μαυρογιάννης Γαβρίλης, στὸ χ. Plemení, 35-36.
 Μελίς(σ)ης Μιχάλης, στὸ χ. Μακρυτοῦχος, 32.
 Μεταχειριστής Ἀντώνιος, γιὸς τοῦ Λέοντος, 19.
 — Γεώργιος, γιὸς τοῦ παπα-Μιχάλη, 19-20.
 — Λέων, 19.
 — Μιχάλης, γιὸς τοῦ ποτὲ παπα-Μιχάλη, 20.
 Μετούπας (Metupa) Λουκᾶς, 23.
 Μοσκλέας Νικήτας, 32-33.
 Ναυτόπουλος Ἰωάννης, στὸ χ. Caronisso, 31.
 Πρωτοπαπᾶς Βασίλειος, γιὸς τοῦ Ἰωάννη, 50.
 — Ἰωάννης, στὴν ἐπισκοπὴ Μυλοποτάμου, 49-50.
 Ρουζίνος ἢ Ρουζίνος (Rusino) Γεώργιος, γιὸς τοῦ Μανουήλ, 26-27.
 — Μανουήλ, 26.
 Ῥωμαῖος Κωνσταντῖνος, 22-23.
 Σαχλίκης Βασίλειος, 19.
 — Γεώργιος, 18.
 — Κωνσταντῖνος, 18-19 (γιοὶ τοῦ Στεφάνου).
 — Στέφανος, 18.
 Σίδερος Γιωργίτσος, στὸ χ. Καμένα, 34.
 Σιλαμίτης Ἰωάννης, στὸ χ. Σίλαμος, 31-32.
 Σίλερης (Sileri) Ἰωάννης, ἀδελφὸς τοῦ Νικολάου, 44.
 — Νικόλαος, 44.
 Σίλιμας (Silima) Βασίλειος, γιὸς τοῦ Γεωργίου, 53.
 — Γεώργιος, στὴν ἐπισκοπὴ Μυλοποτάμου, 52-53.
 — Καλλέργης, γιὸς τοῦ Γεωργίου, 53.
 Σικλαβοπαπᾶς Γαβρίλης, 52.
 — Μιχάλης, 51-52 (γιοὶ τοῦ πρωτοπαπᾶ ἐπισκοπῆς Μυλοποτάμου).
 Σφακὸς¹ Ἰωάννης, στὸ χ. Ἀρκαδία, 43.
 — Κωνσταντῖνος, 42-43.
 — (χωρὶς ὄνομα), μοναχός, 47.

1. Ἀκούγεται σήμερᾶ συνουκισμὸς Σφακὸς τῆς κοινότητος Κακοδικίου, ἐπαρχίας Σελίνου, στὸ νόμο Χανίων (βλ. ΛΔΚ, σ. 237).

- Τεσσαρακοντίτης Γεώργιος, στο χ. Σελλόπουλο, 35.
 Τορνίκης Γεώργιος, γιός του Έμμανουήλ, 24.
 — Έμμανουήλ, 23-24.
 — Ίωάννης¹, γιός του Έμμανουήλ, 24.
 Τουνισιώτης (Tunixioti) Λέων, 28.
 Τραχινός Κυριάκος, στο χ. Άγιος Ίωάννης Μυλοποτάμου, 53-54.
 — (χωρίς όνομα), γιός του Κυριάκου, 54.
 Τυλιγάδης Γεωργίτσος, 39.
 — Ίωάννης, 45.
 Χαραλάμπης Γεώργιος, 42.
 — Ίωάννης, 37.
 — Στέφανος, γιός του Ίωάννη, 37.
 — Στέφανος, 45.
 Χρυσοβουλόπουλος Λέων, 25.

Οί παρακάτω κληρικοί παραδίδονται μόνο με τὰ όνόματα, χωρίς επώνυμο.

- Βασίλης², στο χ. Ειδάς, 46-47.
 Βασίλης, στο μοναστήρι Γέργερη, 44.
 Βασίλης στο χ. Πάλα, 29-30.
 Γεώργιος, στη Σητεία, 45.
 Γεώργιος, αδελφός του Μύρου, 43.
 Γιάννης, γαμπρός του Πατέρμου Γιάννη, 33-34.
 Γιάννης, 46.
 Γρηγόρης, στο χ. Άστρακοί, 47.
 Έμμανουήλ, από την Ίεράπετρα, τώρα στο χ. Δαμάνια, 42.
 Θεόδοτος, στο χ. Σελλόπουλο, 36-37.
 Θεόδωρος, στο χ. Lagne, 47-48.
 Ίωάννης, με τον χαρακτηρισμό extraneus, στο χ. Μελέσαι, 48.
 Μύρος, αδελφός του Γεωργίου, από τη Σύβριτο, 38.
 Νικόλαος, γιός του Προκόπη, από τη Σύβριτο, 39-40.
 Προκόπης, στο χ. Casu, 49.

Οί ακόλουθοι κληρικοί δέν έχουν ούτε όνομα ούτε επώνυμο, διακρίνονται μόνο από άλλα στοιχεία.

- Ό αδελφός του παπα Γεωργίου στη Σητεία, 45-46.
 Παπάς που βρίσκεται στο χ. Δαφνές, 37.
 Γιός του προηγούμενου, 37.
 Παπάς που βρίσκεται στο χ. Πεζά, 46.

Άς σημειωθή ότι στο έγγραφο Α΄, όπου τὰ όνόματα των παραπάνω κληρικών γίνεται, νομίζω, διάκριση κατά τὸ αξίωμα τῆς Ιερωσύνης. Έτσι, άλλος χαρακτη-

1. Καί για τούς τρεῖς αυτούς βλ. στοῦ Borsari, Il dominio, σ. 145 καί σημ. 14.

2. Διατηρώ στο όνομα αυτό, όπως καί στα άλλα που δέν έχουν επώνυμο, τόν τύπο άκριβώς του εγγράφου: π.χ. Vax(ss)ili, Jani, Nicola κλπ. Γι' αυτό καί τὸ Jani δέν τὸ κατατάσσω στο Ίωάννης, ἀλλά στο Γιάννης.

ρίζεται ὡς *paras* καὶ ἄλλος ἀπλὰ ὡς *clericus*. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς χαρακτηρισμὸς πιθανῶς ν' ἀποδίδεται τοῖς διακόνους. Ἡ γνώμη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι συχνὰ οἱ γιοὶ τῶν παπάδων, νεώτεροι δηλ. στὴν ἡλικία, χαρακτηρίζονται ὡς *clerici* (βλ. π.χ. στοὺς στ. 18, 19, 20, 21 κλπ.).

II

(Κατὰ τὸ ἔγγραφο τῆς 26 Ἀγούστου 1323 ποὺ δημοσίευσε ὁ Σπανάκης, Συμβολή, σ. 250-255. Οἱ ἀριθμοὶ δηλώνουν τοὺς ἀντίστοιχους ἀκριβῶς ἀριθμοὺς τοῦ ἐκδότη).

Ἰακωβίνος Ἐμμανουήλ, γιὸς τοῦ ποτέ Νικολάου, 65.

— Μιχαήλ, γιὸς τοῦ (ποτέ;) Νικολάου, 120.

Ἀνδριανοπολίτης Βασίλειος, 2.

— Γεώργιος, 60.

— Δημήτριος, 101.

— Ἰωάννης, 19.

— Κυριάκος, 59.

— (χωρὶς ὄνομα), 26 (γιοὶ τοῦ Βασιλείου).

— Κωνσταντῖνος, 92.

Ἀπλαδᾶς Γεώργιος, 93.

Ἀσίτης Ἰωάννης, 18.

Ἀφράτος Μιχαήλ, γιὸς τοῦ Νικολάου, 94.

Βαρούχας Ἰωάννης, γιὸς τοῦ ποτέ Μιχαήλ, 71.

Βροντίσης Ἰωάννης, γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου, 117.

— Κωνσταντῖνος, 33.

— Νικηφόρος, γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου, 118.

— Νικόλαος, γιὸς τοῦ Ἰωάννη, 55.

Βεργίτης (;) Ἰωάννης, γιὸς τοῦ Πέτρου (;), 23.

— (χωρὶς ὄνομα), γιὸς τοῦ Πέτρου, 22.

Γαλανὸς Ἀντώνιος Νομικός, γιὸς τοῦ παπα-Μιχαήλ, 98.

Εὐγενιανὸς Λέων, 62.

— βλ. Μαῦρος.

Θεολογίτης Λέων, γιὸς τοῦ ποτέ Νικολάου, 28.

Θεριανὸς βλ. Κανίσκης.

Καλάπτης Γεώργιος, γιὸς τοῦ Νικολάου, 35.

— Γεώργιος, γιὸς τοῦ Ἰωάννη, 9.

— Θεόδωρος, γιὸς τοῦ ποτέ παπα-Μιχαήλ, 82.

— Ἰωάννης, 13.

— Ἰωάννης, γιὸς τοῦ Λέοντος, 110.

— Ἰωάννης, γιὸς τοῦ ποτέ παπᾶ Νικολάου, 50.

— Κωνσταντῖνος, νόθος γιὸς τοῦ παπᾶ Γεωργίου, 89.

— Λέων, γιὸς τοῦ Μιχαήλ, 49.

— Μιχαήλ, γιὸς τοῦ Λέοντος, 111.

— Μιχαήλ, 14.

— (χωρὶς ὄνομα), 34.

Καλιάτης Ἀνδρέας, γιὸς τοῦ Γεωργίου, 108.

— Βασίλειος, 44.

— Γεώργιος, 45.

- Καλιάνης Γεώργιος, γιός τοῦ Βασιλείου, 78.
 — Ἐμμανουήλ, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Θεοδώρου, 51.
 — Ἰάκωβος, γιός τοῦ Νικολάου, 112.
 — Ἰωάννης, γιός τοῦ Γεωργίου, 107.
 — Μιχαήλ, γιός τοῦ ποτέ Συμεών, 77.
 — Νικόλαος, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Θεοδώρου, 53.
 — Νικόλαος, γιός τοῦ Γεωργίου, 87.
 — Νικόλαος, γιός τοῦ παπᾶ Συμεών, 66.
 — Στέφανος, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Θεοδώρου, 52.
 — Φίλιππος, γιός τοῦ Γεωργίου, 36.
 Καλόνιφτος (ἢ Καλονίφτης) Λέων, γιός τοῦ ποτέ Ἰωάννη, ἑπωνομαζόμενος Χανδακίτης, 75.
 — Μιχαήλ, ἑπωνομαζόμενος Χανδακίτης, 100.
 Κανίσκης Νικόλαος Θεοριανός, γιός τοῦ παπα-Βασίλη, 74.
 Καπαδόκας (Καπάδοκας) Ἀνδρέας, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Ἐμμανουήλ, 57.
 Καστούρης Θωμᾶς, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Νικολάου, 3.
 Κεφαλάς Γεώργιος, γιός τοῦ Μιχαήλ, 38.
 — Μιχαήλ, γιός τοῦ Γεωργίου, 130.
 Κλιόπτης (Καλάπτης;) Νικηφόρος, γιός τοῦ παπᾶ Γεωργίου, 83.
 Κλίτης Ἰωάννης, γιός τοῦ ποτέ Γεωργίου, 40.
 Κοντομοίρης Λέων, 25.
 — Στέφανος, γιός τοῦ Ἰωάννη, 37.
 Κότης (Κώτης;) Λέων, γιός τοῦ Ἰωάννη, 6.
 — Σήφης, 5.
 Κουζίνος Γεώργιος, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Μιχαήλ, 76.
 — Μιχαήλ, γιός τοῦ ποτέ Κωνσταντίνου, 68.
 — Μιχαήλ, γιός παπᾶ (χωρίς ὄνομα), 10.
 Κουμανός (Cumensis?) Μιχαήλ, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Ἀντωνίου, 102.
 Κώτης βλ. Κότης.
 Λουροτόμος Βασίλειος, γιός τοῦ παπᾶ Ἐμμανουήλ, 109.
 — Κωνσταντίνος, ἀδελφός τοῦ προηγούμενου, 56.
 Μαῦρος Νικόλαος Εὐγενιανός, γιός τοῦ ποτέ Ἰωάννη, 103.
 Μελί(σ)της Ἰωάννης, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Γεωργίου, 54.
 Μεταχειριστής Ἀντώνιος, 1.
 Μιλιάρης Γεώργιος, 41.
 Μιλίσης (Μελίσης;) Γεώργιος, 17.
 Μόστος (ἢ Μόσκος;) Γεώργιος, 91.
 Μουράτος Γεώργιος, γιός τοῦ Στέφανου, 126.
 — Κωνσταντίνος, 24.
 — Στέφανος, 69 (γιοὶ τοῦ παπᾶ Γεωργίου).
 Μύρος Ἐμμανουήλ, γιός τοῦ παπᾶ Νικολάου, 88.
 — (χωρίς ὄνομα), γιός τοῦ Νικηφόρου, 80.
 Μυ[;]στοπᾶς Λουκᾶς, 39.
 Ναυτόπουλος Ἀλέξιος, γιός τοῦ Ἰωάννη, 21.
 — Γεώργιος, γιός τοῦ Ἀλεξίου, 129.
 — Νικόλαος, γιός τοῦ Μουσούρου, 104.
 Νομικός βλ. Γαλανός.
 Νονάκης Νικόλαος, γιός τοῦ ποτέ Γεωργίου, 61.

- Νυκτοπάς Ἰωάννης, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Μιχαήλ, 46.
 Ευλούρης Θεόδωρος, 86.
 — Μάρκος, 97 (γιόι τοῦ ποτέ Νικολάου).
 Ξωτρόχος Γεώργιος, γιός τοῦ παπᾶ Ἰωάννη, 11.
 Παπαδόπουλος Ἀντώνιος, γιός τοῦ Ἐμμανουήλ Σιλαμίτη, 127.
 — Ἰωάννης, ἀδελφός τοῦ προηγουμένου, 128.
 Ποδονίφτης βλ. Χλοήτης.
 Προκόπης Ἰωάννης, 43.
 Ρωμαῖος Ἰωάννης, 7.
 Σαχλίκης (χωρίς ὄνομα), γιός τοῦ παπᾶ Βασιλείου, 4.
 Σεστοφύλης Γεώργιος, γιός τοῦ παπᾶ Κωνσταντίνου, 125.
 Σέστοφος Ἰωάννης, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Κωνσταντίνου, 73.
 — Νικόλαος, ἀδελφός τοῦ προηγουμένου, 72.
 Σημινάκης (Σι-) Ἰωάννης, γιός τοῦ Γεωργίου, 31.
 — (χωρίς ὄνομα), γιός τοῦ Ἰωάννη, 27.
 Σίδερος Ἀντώνιος, γιός τοῦ Γεωργίου, 106.
 — Γεώργιος, γιός τοῦ ποτέ Ἰωάννη, 64.
 — Δημήτριος, γιός τοῦ ποτέ Ἰωάννη, 79.
 — Σίδερος, γιός τοῦ ποτέ Γεωργίου, 105.
 — Φίλιππος, γιός τοῦ ποτέ Θεοδώρου, 63.
 Σιλαμίτης Ἐμμανουήλ, γιός τοῦ Ἰωάννη, 99.
 — Μιχαήλ, γιός τοῦ ποτέ Νικολάου, 70.
 — βλ. Παπαδόπουλος Ἀντώνιος.
 Σιλιγάρδος Γεώργιος, γιός τοῦ Βασιλείου, 124.
 — Δαβίδ, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Γεωργίου, 48.
 — Ἰωάννης, γιός τοῦ Βασιλείου, 123.
 Τεσσαρακοντίτης Βασίλειος, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Ἰωάννη ἀπό τόν Κατσαμπά, 121.
 — Γεώργιος, ἀδελφός τοῦ προηγουμένου, 122.
 Τορνίκης Ἐμμανουήλ, γιός τοῦ ποτέ Ἀλεξίου, 47.
 Τρίχας Ἰωάννης, γιός τοῦ παπᾶ Ἀντωνίου, 32.
 Φασταφύλης Ἰωάννης, 8.
 — Μιχαήλ, 20.
 Χανδακίτης Ἰωάννης, γιός τοῦ ποτέ παπᾶ Κωνσταντίνου, 67.
 — βλ. Καλόνιφτος Λέων καὶ Μιχαήλ.
 Χαρχλάμπης Γεώργιος, γιός τοῦ ποτέ Νικήτα, 95.
 — Γεώργιος, γιός τοῦ ποτέ Νικολάου, 29.
 — Ἐμμανουήλ, γιός τοῦ παπᾶ Γεωργίου, 85.
 — Κωνσταντίνος, ἀδελφός τοῦ προηγουμένου, 84.
 — Λέων, γιός τοῦ Γεωργίου, 15.
 — Λέων, γιός τοῦ Νικήτα, 119.
 — Μάρκος, γιός τοῦ ποτέ Νικήτα, 96.
 — Μιχαήλ, 81.
 — Νικήτας, γιός τοῦ ποτέ Νικολάου, 80.
 Χλοήτης Ποδονίφτης, γιός τοῦ παπᾶ Γεωργίου, 58.
 Χωρίς ἐπώνυμο:
 Γεώργιος, γιός τοῦ παπᾶ Λέοντος, 90.

Θεόδουλος, 16.

Ἰωάννης, γιὸς τοῦ ποτὲ παπα-Μάρκου, 12.

Λουκάς, 42.

Χωρὶς ὄνομα καὶ ἐπώνυμο:

Δυὸ (ἢ τέσσερες) ¹ γιοὶ τοῦ ποτὲ παπᾶ Συμεών, 115-116.

III

(Κατὰ τὰ ἔγγραφα F' καὶ Z', τῆς 4 Σεπτεμβρίου 1548 καὶ τῆς 22 Ἰουνίου 1558. Οἱ ἀριθμοὶ δηλώνουν τοὺς στίχους).

Ἰαδαμάντης Γεώργιος, X., ἐκ. Κερα-Πολίτισσα καὶ Κυρία τῶν Ἀγγέλων ², E', 39-40.

Ἰαθανάηλ (Ναθανάηλ) Ἰωάννης, β.X., ἐκ. Ἅγιος Νικόλαος Σωτηριάκη καὶ Προφήτης Ἡλίας, E', 89-90.

Ἰαμοραῖος (Νταμορός) ³ Μιχαήλ, β.X., ἐκ. Κυρία τῶν Ἀγγέλων, ὅπου ὑπάρχει ἀδελφότης ⁴, E', 105-106.

Ἰαμπράμιος Πέτρος, χ. Φουνάρους, ἐκ. Ἅγιος Γεώργιος, Z', 93.

Ἰανοτῆς Ἰωάννης, χ. Ἀπάνω Ἀστρακοί, ἐκ. Ἅγία Μαρίνα, Z', 96.

Ἰαρμάκης Ἀντώνιος, β.X., ἐκ. Ἅγ. Ἰωάννης de Samacho, τοῦ Σταυροῦ καὶ Ἅγ. Ἀθανάσιος τοῦ Δερματᾶ, E', 119-120.

Ἰαρμένης (χωρὶς ὄνομα), β.X., ἐκ. (Παναγίας) Καταφυγῆ ⁵, E', 102.

Βενίσκος Γεώργιος, χ. Πέρι, ἐκ. Ἅγ. Νικόλαος, Z', 78.

1. Στὸ λατινικὸ κείμενο δὲν προσδιορίζεται ὁ ἀριθμὸς τους. Ὁ Σπανάκης τοὺς ἀριθμεῖ ὡς 115-116, δηλαδὴ τοὺς λογαριάζει γιὰ δύο. Κανονικὰ πρέπει νὰ τοὺς θεωρήσουμε τέσσερες καὶ ἴσως καὶ ὁ Σπανάκης τόσους νὰ ὑπολόγισε, ἀφοῦ ὁ προηγούμενος εἶναι ὁ 112ος. Ἐπομένως ὁ ἀριθμὸς 115, ποὺ εἶναι μᾶλλον τυπογραφικὸ λάθος, πρέπει νὰ διορθωθῆ σὲ 113 (113-116).

2. Ὁ Gerola, Topografia, σ. 254 (S. Maria, ἀριθ. 3) δὲν τὴν ταυτίζει μὲ τὴν ὁμώνυμη ἐκκλησία τοῦ β. τοῦ X., γιὰ τὴν ὁποία βλ. τὴν ἐπόμενη σὴμ. 4.

3. Γιὰ τὴν οἰκογένεια αὐτὴ τοῦ Χάνδακα βλ. στοῦ Μ. Ι. Μανούσακα, Βενετικὰ ἔγγραφα, ὁ.π., σ. 219-227, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Μιχαήλ Νταμορὸ (ἢ Ἀμοραῖο), ποὺ ἔχουμε ἐδῶ, γιὸ τοῦ πρωτοπαπᾶ τοῦ Χάνδακα Ἰανδρέα, στὴ σ. 222.

4. Γιὰ τὴν Κυρία τῶν Ἀγγέλων, ἔδρα τοῦ ὀρθόδοξου πρωτοπαπᾶ, βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ Μ. Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 172-173. Πρβ. καὶ Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta, τόμ. 2, Venezia 1908, σ. 366 σὴμ. 1. Ἡ ἀδελφότης (fraternitas), ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο μας, δὲν γνωρίζω νὰ μνημονεύεται σὲ ἄλλη πηγή (πρβλ. καὶ Gerola, Topografia, σ. 257-258, ἀριθ. 26). Ἴσως μὲ τὸν τίτλο αὐτὸν νὰ ἀποδιδόταν τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐκκλησία αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὸν καθεδρικό ναὸ τῶν ὀρθόδοξων. Ἄς σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι ὁ Μιχαήλ Ἀμοραῖος, κατὰ τὸ ἔγγραφο μας, διεκδικεῖ (pretendit) τὴν ἐκκλησία αὐτὴ, τὴν ὁποία ἔχει ἀναλάβει ἤδη ἄλλος, ὁ Θεόγνωστος Κωνσταντῖνος (βλ. στὸν κατάλογο αὐτὸν πῦρ κάτω).

5. Κατὰ τὸ ἔγγρ. Catafiani. Γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἀπόδοση τοῦ τίτλου βλ. στοῦ Gerola, Topografia, σ. 256, ἀριθ. 19.

- Βεργολέος Ἰωάννης, χ. Ἀθάνατοι, ἐκ. Ἁγ. Ἰωάννης Βαπτιστής, Χριστὸς καὶ Ἅγιος Νικόλαος, Ε', 161-162.
- Βεργολέος Ἰωάννης¹, χ. Κάτω Σταυράκια, ἐκ. Χριστὸς καὶ Ἁγ. Νικόλαος, Ε', 159.
- Βερόνας (Verona) (χωρὶς ὄνομα), χ. Κάτω Σταυράκια, ἐκ. Κερά, Ε', 158.
- Βιτζαμάνος Παῦλος, β. Χ., ἐκ. Θεοσκέπαστη, Ἁγ. Ἐλευθέριος καὶ Ἁγ. Ρωμανός, Ε', 60-61.
- Βιτζιμάνος Θωμᾶς, β. Χ., ἐκ. Κερα-Ελεούσα, Ε', 104.
— (χωρὶς ὄνομα), μετὸν χαρακτηρισμὸ «πατέρας» (πνευματικός), Κατσαμπᾶς (β. Χ.), ἐκ. Ἁγ. Συμεὼν καὶ Ἁγ. Παρασκευή, Ε', 91-92.
- Βλαδίμηρος Μιχαήλ, χ. Βενεράτο, ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος, Ε', 183.
- Γαβρᾶς Ἰωάννης, χ. Σπήλια, ἐκ. Ἁγ. Εἰρήνη, Ε', 148.
- Γαληνός Ἀντώνιος, β. Χ., ἐκ. Παναγία Λουλουδιανή καὶ Ἁγ. Γεώργιος τοῦ Μόσχου, Ε', 117-118.
- Γραβᾶς (Γαβρᾶς;) Γεώργιος, χ. Μακρυτοῦχος, ἐκ. Ἁγ. Ἄννα καὶ Ἁγ. Πνεῦμα Ε', 137-138.
- Γοργοστάτης Γεώργιος, χ. Χουδέτσι, ἐκ. Παναγία, Ζ', 56.
- Δαμουστός (Damustus) (χωρὶς ὄνομα), μετὸν χαρακτηρισμὸ «πατέρας» (πνευματικός), Χ., ἐκ. Ἁγ. Ἀντώνιος, Ε', 43.
- Διμηνίτης Πέτρος, χ. Πανασός, ἐκ. Παναγία καὶ ἄλλες ἐκκ., Ζ', 70.
- Δίσικος (Disico) Ἰωάννης, χ. Ἁγ. Βλάσης, ἐκ. Ἁγ. Βλάσης καὶ Χριστὸς, Ε', 150.
- Δονάτος Γεώργιος, χ. Γωνιές, ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος, Ζ', 89.
- Δρασινὸς Θεόδωρος, Χ., ἐκ. Κερα-Μανολίτισσα, Ε', 54.
- Δρίτσας Ἀνδρέας, Χ., ἐκ. Ἁγ. Νικόλαος τοῦ Βεργίτη, Ε', 48.
- Εὐχάστριος (;) (Euchastrio) Ἰωάννης, β. Χ., ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος τοῦ Γλυφοκαρύδη (Γλυκοκαρύδη) καὶ Ἁγ. Νικόλαος τοῦ Da Porto², Ε', 76-77.
- Ζαχαρίας Ἀνδρέας, χ. Μεσοβούνη, ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος, Ζ', 68.
- Θεόγνωστος Κωνσταντῖνος, Χ., ἐκ. Χριστὸς τοῦ Σκουλούδη, Ἁγ. Μαρίνα καὶ Κυρία τῶν Ἀγγέλων, ὅπου ἡ ἀδελφότης (στὸν β.)³, Ε', 50-52.
- Θοριανὸς Στέφανος, β. Χ., ἐκ. Παναγία Βλαχέρνα, Ε', 109.
- Καλαματιανὸς Γεώργιος, β. Χ., ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος τοῦ Ξαρχόπουλου⁴, Ε', 127-8.
- Καλλέργης Ἰωάννης, χ. Τραπεζάκι, ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος, χ. Πενταμόδι, ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος, Ζ', 30-31.
- Καλιάτης Γεώργιος, β. Χ., ἐκ. Ἁγ. Ἰωάννης⁵ καὶ Παναγία Θαλασσομάχισσα, Ε', 130-131.

1. Στὸ ἔγγραφο δὲν γίνεται καμιά διευκρίνιση ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο μετὸν ἀμέσως προηγούμενο Βεργολέο.

2. Γιὰ τὴν ἐκκλησία αὐτὴν εἰδικὰ βλ. στοῦ Gerola, Topografia, σ. 277. ἀριθ. 12.

3. Βλ. σ. 80 σημ. 4.

4. Σύμφωνα μετὸν κατάλογο τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Χάνδακα ποὺ συντάξε ὁ Κομητᾶς πρόκειται γιὰ τὸν Ἁγ. Γεώργιο τοῦ Δοξαρά, βλ. Gerola, Topografia, σ. 246, ἀριθ. 77, καὶ 269, ἀριθ. 15.

5. Μήπως τοῦ ποτὲ Giacumici (Γιακουμίτη); Πρβλ. καὶ Gerola, Topografia, σ. 242, ἀριθ. 99, καὶ 271 (S. Giovanni Elemosinario).

- Καλιάτης Έμμανουήλ, β. Χ., έκ. Παναγία Ψυχοσόστρα, Ε', 97.
- Καμαριώτης Έμμανουήλ, β.Χ., έκ. Παναγία Όδηγήτρια, Ε', 67.
- Καμουλλος (Camullo) Έμμανουήλ, Χ., έκ. "Αγ. Νικόλαος του Μόλου και 'Αγ. "Αννα, Ε', 46-47.
- Καραβέλλας Έμμανουήλ, β.Χ., έκ. Παναγία Γοργοπακούσα (Γοργοπακούος)¹, 'Αγ. Τριάδα και "Αγ. 'Αντώνιος ό Μακρής², Ε', 125-126.
- Καραμουντάνης Θεόδωρος, β.Χ., έκ. "Αγ. Νικόλαος του Χαμαλεύρη³ (Casma-leuri), Ε', 72-73.
- Νικόλαος, Χ., έκ. "Αγ. "Αννα και "Αγ. Παντελεήμονας, Ε', 44-45.
- Καρπάθιος βλ. Σκαρπάθιος.
- Κλώντζας (Clugia) Πέτρος, β.Χ., έκ. Κερα-Μανολίτισσα και "Αγ. Βασίλειος, Ε', 85-86.
- Φραγκίσκος, Χ., έκ. Χριστός του Κεφαλά, Ε', 36.
- Κόκκινος Πέτρος, β. Χ., έκ. Πανύμνητος, Ε', 80.
- Κοντής (Condi), Ρόδιος, χ. Γάζι, έκ. Παναγία Γαζιανή (Gasani), Ε', 169.
- Κορίνθιος 'Ιωάννης, β.Χ., έκ. Νέα Μονή⁴, Ε', 71.
- Κορογονός (Corogona)⁵ Μιχαήλ, β.Χ., έκ. 'Αγ. Παρασκευή και "Αγ. 'Απόστολοι, Ε', 74-75.
- Κορτέσης (Cortese) Γεώργιος, χ. Πέρα Μελέσαι, έκ. Παναγία, Ζ', 58.
- Κόττης (Κώτης) 'Αντώνιος, Χ., έκ. "Αγ. Δημήτριος, Ε', 49.
- 'Ιωάννης, χ. "Αγιος Σύλλας, έκ. "Αγ. Σύλλας, "Αγ. Πνεύμα και Παναγία, Ε', 152-153.
- Κουβής (Cunì) Μανόλης, χ. Κάτω Δαφνές, έκ. "Αγ. 'Ιωάννης, Ζ', 37.
- Κουδουμίνης (Κουδουμίνης -νής) Έμμανουήλ, χ. Τύλισος, έκ. Χριστός, Ζ', 99.
- Παύλος, β.Χ., έκ. Χριστός, "Αγ. Γεώργιος και "Αγιοι 'Ανάργυροι, Ε', 78-79.
- Κουνής (Cugni) Βασίλειος, χ. 'Απάνω 'Ασίτες, έκ. "Αγ. 'Ιωάννης, χ. Κάτω 'Ασίτες, έκ. "Αγ. 'Αντώνιος, Ζ', 17-19.

1. Τόν τύπο αυτόν τόν παίρνω από τόν κατάλογο του Κομητά· βλ. Gerola, Topografia, σ. 245, αριθ. 18.

2. Πιθανώς πρόκειται για έκκλησία που βρισκόταν έξω από τὰ τείχη του βούργου του Χάνδακα, δυτικά του προμαχώνα του Παντοκράτορος (Panigrà)· βλ. Gerola, Topografia, σ. 262, αριθ. 3 (S. Antonio).

3. Σύμφωνα με τόν τύπο που μάς δίνει ό Κομητάς· βλ. Gerola, Topografia, σ. 246, αριθ. 64.

4. 'Ο 'Ιωάννης φαίνεται πως είναι πατέρας του Θεοδοσίου Κορινθίου, ό όποιος στη διαθήκη του της 23 Μαΐου 1590 γράφει: «εγώ Θεοδόσιος Κορίνθιος του ποτέ εὐλαβεστάτου ιερέως πατρός κυρού 'Ιωάννου» και αφήνει έντολή «να με ένταφιάσουν εις τήν έκκλησίαν μου τήν Νέα Μονήν» (βλ. Λαούρδα, 'Ο κώδιξ Harvard University, Fiat 53, Κρητικά Χρονικά 4 [1950] 236). 'Επομένως ή Νέα Μονή αποτελεί ίδιοκτησία τών Κορινθίων κατά τόν 16ον αί. τουλάχιστο.

5. 'Ο τονισμός στο έπώνυμο αυτό είναι, νομίζω, σωστός, αφού υπάρχει ό κωδικογράφος Νικήτας Ιερέυς ό Κορογονός, του έτους 1562· βλ. M. Vogel-V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σ. 335. Στην Πελοπόννησο άκούγεται και τó έπώνυμο Κορογονός, από τó όποιο και τοπωνύμιο της Μάνης Κορογονιάνα: βλ. Δ.Β. Βαγιακάκου, 'Αρχαία και μεσαιων. τοπωνύμια έκ Μάνης, Πελοποννησιακά 5 (1962) 173.

- Κουτχιωῆτης Μιχαήλ, κάτοικος τοῦ χ. Σάρχος, στὸ κάστρο Μαλεβιζίου ἐφημέριος ἐκ. Παναγία καὶ χ. Κάτω Ἀσίτες, ἐκ. Θεοτόκος, Ζ', 20-21.
- Κράσης¹ Ἰωάννης, β.Χ., ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος Δωριανὸς καὶ Ἁγ. Ἰωάννης τοῦ Γέρακα, Ε', 114-115.
- Κυθερίτσης (Κυθῆριος) (Citherici) Λέων, β.Χ., ἐκ. Χριστός, Ε', 129.
- Κώτης βλ. Κότης.
- Λάντος Ἰωάννης, χ. Τύλισος, ἐκ. Ἁγ. Ἰωάννης, Ἀρχιστράτηγος (Μιχαήλ), Παναγία Παντάνασσα, Χριστός, Ἁγ. Παρασκευὴ καὶ Παναγία Σκαλιώτισσα, Ε', 171-173.
- Λιμπίτης (Libitti) Θεόδωρος, χ. Ἁγίος Θωμᾶς, ἐκ. Ἁγ. Θωμᾶς καὶ ἄλλες ἐκκ., Ζ', 45.
- Λισάρκος (Lisarcho) Γεώργιος, χ. Σκιλλοῦς, ἐκ. Ἁγ. Ἰωάννης, Ζ', 54.
- Λογοθέτης Ἰωάννης, χ. Ἀπάνω Σταυράκια, ἐκ. Κερά, Ἁγ. Νικόλαος et Xerocamara², Ε', 155-156.
- Λούκαρις Κωνσταντῖνος, β.Χ., ἐκ. Περιβλεπτός καὶ Ἁγ. Γεώργιος Ἀρμενιώτης Ε', 65-66.
- Λουλλος (Lullo) (χωρὶς ὄνομα), β.Χ., ἐκ. Ἁγ. Θεοδοσία Hospitalis, Ε', 95.
- Λουλούδης Γεώργιος, χ. Κρουσώνας, ἐκ. Χριστός καὶ Παναγία, Ζ', 23.
- Λουμπινᾶς Μανοῦσος, χ. Βενεράτο, ἐκ. Ἁγ. Λουκία, Ε', 187.
- Σταμάτιος, χ. Βενεράτο, ἐκ. Παναγία ἢ Πάλα, Ε', 184.
- Λουρᾶς Μιχαήλ, β.Χ., ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος τοῦ Κασσιμάτη (Castomati)³, Ε', 64.
- Μαγκανάρης Φανούριος, χ. Ἀπάνω καὶ Κάτω Μαραθίτης, ἐκ. (δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα), Ε', 145.
- Μαγκαφούρης Νικόλαος, Χ., ἐκ. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ε', 53.
- Μαγερματῆς Γεώργιος, χ. Σελλόπουλο, ἐκ. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Ἁγιοὶ Σαράντα, Ε', 140-141.
- (χωρὶς ὄνομα), χαρακτηρίζεται ὡς «πατέρας» (πνευματικός), χ. Καρτερός, ἐκ. (δὲν σημειώνεται), Ε', 143.
- Μακελάρης Γεώργιος, χ. Γοῦβες, ἐκ. Παναγία, Ζ', 60
- Μαλα(ε)βίτζης Ἀντώνιος, β.Χ., ἐκ. Ἁγ. Μάρκος, Ε', 82.
- Μανιάκος Γεώργιος, χ. Ἀπάνω Ἀρχάνες, ἐκ. Θεοτόκος, Ζ', 35.
- Μιχαηλὸς Κωνσταντῖνος, χ. Ἐπισκοπὴ Χερσονήσου, ἐκ. Χριστός, Ζ', 52.
- Μαρίτσης (Marici) Ἰωάννης, χ. Ambrussa (Μπροῦσα), ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος, Ἁγ. Πνεῦμα καὶ Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, Ε', 134-135.
- Μαρμαρᾶς Σταμάτιος, β.Χ., ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος τοῦ Τουρλωτῆ, Ε', 103.
- Μασας (Massa) Κωνσταντῖνος, χ. Κράσι, ἐκ. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ζ', 86.
- Ματζαμᾶς Γεώργιος, β.Χ., ἐκ. Ἁγ. Γεώργιος Καμαριώτης, Ε', 68.
- Ματζαμούρδης Κωνσταντῖνος, χ. Σκυλοχωριό, ἐκ. Θεοτόκος καὶ Ἁγ. Ἰωάννης, Ε', 179-180.
- Μαυρικᾶς Νεόφυτος, χ. Γιοφυράκια, ἐκ. Θεοτόκος, Ε', 167.
- Μεγιστιανὸς Βασίλειος, β.Χ., ἐκ. Ἁγ. Δημήτριος, Ε', 116.

1. Τὸ ἐπώνυμο ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ χ. Κράσι (Πεδιάδος).

2. Βλ. ὅσα ἀναφέραμε πρὸ πάνω, σ. 67 σημ. 3.

3. Γιὰ τὴν ἐκκλησία αὐτὴ καὶ τὴν ἐπωνυμία της βλ. τίς σχετικὲς εἰδήσεις στοῦ Gerola, Topografia, σ. 268, ἀριθ. 5.

- Μελιναῖος Ἰωάννης, κάστρο Μονοφατσίου, ἐκ. "Αγ. Ἰωάννης καὶ σὲ ἄλλες ἐκκ., Ζ', 41.
- Μιχαλίτσας Λέων, Χ., ἐκ. Ἀρχιστράτηγος (Μιχαήλ), Ε', 56.
(ὁ ἴδιος), β.Χ., ἐκ. "Αγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, "Αγ. Πνεῦμα καὶ στὸν Χ., ἐκ. Ἀρχιστράτηγος (δ.π.), Ε', 100-101.
- Μοθωναῖος Γεώργιος, χ. Κράσι, ἐκ. "Αγ. Γεώργιος, Ζ', 87.
- Μούσης (Mussi) Μιχαήλ, β.Χ., ἐκ. Κερα-Φανερωμένη, Ε', 93.
- Μπεβένης (Beveni) (χωρὶς ὄνομα), β.Χ., ἐκ. "Αγ. Ἰωάννης τοῦ Κωστομοίρη καὶ "Αγ. Κύριλλος, Ε', 107-108.
- Ναθαναήλ βλ. Ἀθαναήλ.
- Νέγρος Ἰωάννης, χ. Καβροχώρι καὶ Βοῦτες, ἐκ. "Αγ. Ἰωάννης καὶ Παναγία τῶν Βουτῶν, Ε', 164-165.
— Μιχαήλ, χ. Ἀπάνω καὶ Κάτω Μαραθίτης, ἐκ. Κερά, Ε', 146.
- Νομικὸς Ἐμμανουήλ, β.Χ., ἐκ. "Αγ. Νικόλαος στὰ Μουρχουταγιά¹, Ε', 83.
Νταμορὸς βλ. Ἀμοραῖος.
- Ξωμερίτης Κωνσταντῖνος, χ. Ρουφᾶς, ἐκ. Παναγία, Ζ', 72.
- Παρῆς (Paris) Γεώργιος, κάστρο Καινούργιου, ἐκ. Χριστὸς καὶ σὲ ἄλλες ἐκκ., Ζ', 64.
- Πασταφαλλῆς (Pastaffali?) Μιχαήλ, χ. Ἀληθινή, ἐκ. Παναγία, Ζ', 76.
- Πατρολόγος Θωμᾶς, Χ., ἐκ. "Αγ. Νικόλαος τῆς Ὁραίας Πόρτας², Ε', 37-38.
- Περδικίτσας Γεώργιος, χ. Δωράκι, ἐκ. Παναγία καὶ σὲ ἄλλες ἐκκ., Ζ', 49.
- Πετρόπουλος Μιχαήλ, χ. Βενεράτο, ἐκ. Παναγία Ὁδηγήτρια, Ε', 186.
- Πετροῦτσος Μανουῖσος, χ. Ἀπάνω Δαφνές, ἐκ. Θεοτόκος καὶ σὲ ἄλλες ἐκκ., Ζ', 39.
- Πνευματογράφος Ματθαῖος, β.Χ., ἐκ. Παντοκράτορα, Ε', 132.
- Πολίτης (χωρὶς ὄνομα), β.Χ., ἐκ. Κερα-Πολίτισσα καὶ Προσ. Ἥλιος, Ε', 98-99.
- Πουλαδᾶς Ἐμμανουήλ, Χ., ἐκ. "Αγ. Λάζαρος, Ἀγ. Κυριακὴ καὶ Κερα-Γαλανή³ (Gialini), Ε', 57-58.
— (χωρὶς ὄνομα), β.Χ., ἐκ. "Αγ. Νικόλαος de Segalle⁴, Ε', 94.
- Πριμικήρης Γεώργιος, β.Χ., ἐκ. Κυρα-Παναγιά, "Αγ. Ἀθανάσιος καὶ "Αγ. Θεόδωρος, Ε', 69-70.
- Πρωτονοταρᾶς Βασίλειος, Χ., ἐκ. Ἀγ. Φωτιά, Ε', 55.
Ῥόδιος βλ. Κοντῆς καὶ Τζανάκης.
- Ρουσοφίρης Μάρκος, β.Χ., ἐκ. Ἀρχιστράτηγος (Μιχαήλ), Ε', 84.
- Σαϊτᾶς Μανουῖσος, χ. Φουνάρους, ἐκ. "Αγ. Γεώργιος, Ζ', 94.
- Σαραντόπουλος Ἰωάννης, χ. Πόμπια, ἐκ. "Αγ. Γεώργιος, Ζ', 74.
- Σιγοῦρος Μανόλης, χ. Ἀρκάδι, ἐκ. Χριστὸς (Ἰησοῦς), Παναγία καὶ ἄλλες ἐκκ., Ζ', 43.
- Σινιόλος (Signolo) Γεώργιος, χ. Ἀνώγεια, ἐκ. Χριστὸς, Ζ', 80.
— Κωνσταντῖνος, χ. Ἀγιοὶ Δέκα, ἐκ. "Αγ. Δέκα, Ζ', 66.

1. Κατὰ τὸν τύπο τοῦ καταλόγου τοῦ Κομητᾶ βλ. Gerola, Topografia, σ. 246, ἀριθ. 69.

2. Βλ. ὅσα σημειώνει ὁ Gerola, Topografia, σ. 276, ἀριθ. 2.

3. Βλ. ἐπίσης τοῦ Gerola, Topografia, σ. 255, ἀριθ. 7. Πρόκειται βέβαια γὰρ προσωνυμία τῆς Παναγίας (βλ. καὶ στὴ σ. 245, ἀριθ. 20).

4. Δὲν γνωρίζω πῶς θὰ μπορούσι ν' ἀποδοθῇ στὰ ἑλληνικὰ ἡ προσωνυμία αὐτῆ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Μᾶλλον πρόκειται περὶ κτίτορος. Βλ. Gerola, Topografia, σ. 277, ἀριθ. 11.

- Σκαρπάθιος (Καρπάθιος) Λέων, Χ., ἐκ. "Αγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Κερα-Χωστή, Ἀρχιστράτηγος (Μιχαήλ), "Αγ. Γεώργιος τοῦ Καβουρᾶ καὶ "Αγ. Κωνσταντῖνος, Ε', 41-42.
- Σουριανός Ἰωάννης, κάστρο Πεδιάδος, ἐκ. "Αγ. Ἰωάννης, Ζ', 51.
- Στειακός Ἰωάννης, β.Χ., ἐκ. Ἀρχιστράτηγος (Μιχαήλ), Ε', 113.
- Σιμινάκης Ἐμμανουήλ, β.Χ., ἐκ. "Αγ. Γεώργιος τοῦ Μουγλινού, Ε', 110.
- Τζανάκης, Ρόδιος, β.Χ., ἐκ. "Αγ. Ἀθανάσιος ὁ Νέος, Ε', 81.
- Τριαντάφυλλος Μανοῦσος, χ. Πεζά, ἐκ. Παναγία, Ζ', 62.
- Τρουλλινός Κωνσταντῖνος, χ. Πενταμόδι, ἐκ. Παναγία, χ. Πετροκέφαλο, ἐκ. Παναγία Πετροκεφαλιανὴ καὶ ἄλλες ἐκκ., Ζ', 27-28.
- Τσιγάλας (Σιγάλας: Cicala) Κωνσταντῖνος, χ. Κιθαρίδα, ἐκ. Παναγία, Ζ', 25.
- Τσίλικος (Zillico) Ἀντώνιος, χ. Βόνη, ἐκ. "Αγ. Νικόλαος, Ζ', 91.
- Τσιρογένης Σταμάτιος, β.Χ., Ἀγ. Εἰρήνη, Ἀγ. Σοφία καὶ Φανερωμένη, Ε', 111-112.
- Φαλιέρος Ἀγγελίνος, χ. "Αγ. Μύρων, ἐκ. Παναγία, Ε', 175.
— Νικόλαος, γιὸς τοῦ προηγούμενου, χ. Ἅγιος Μύρων, ἐκ. "Αγ. Μύρων, Ἀγ. Λουκία, Χριστὸς καὶ "Αγ. Γεώργιος, Ε', 176-177.
- Φριέλος (Friello) Γεώργιος¹, πρωτοπαπᾶς, χ. Ἀξέντι, ἐκ. Ἅγιοι Ἀπόστολοι καὶ ἄλλες ἐκκ., Ζ', 47.
- Φρυγανάρης Ἰωάννης, χ. Κριτσές, ἐκ. "Αγ. Ἰωάννης, Ζ', 83.
- Χάβαρος (Chavaro) Κωνσταντῖνος, χ. Βενεράτο, ἐκ. "Αγ. Ἰωάννης, Ε', 185.
- Χαλασοφούρης Ἰωάννης, κάστρο Τεμένους, ἐκ. Προφήτης Ἡλίας, Ζ', 33.
- Χαλκιόπουλος Ἀντώνιος, β.Χ., ἐκ. Ἀγ. Μαρίνα, "Αγ. Ἀθανάσιος καὶ "Αγ. Γεώργιος ὁ Κατεργάρης, Ε', 121-122.
- Χαράκης (Garacli) (χωρὶς ὄνομα), β.Χ., ἐκ. Chrussalitini (Παναγία Χρυσσαληθινή)², Ε', 96.
- Χριστιανόπουλος Μανοῦσος, χ. Βενεράτο, ἐκ. Χριστός, Ε', 182.
— (χωρὶς ὄνομα), χαρακτηρίζεται ὡς «πατέρας» (πνευματικός), β.Χ., ἐκ. Ἀγ. Δημήτριος καὶ Ἀγ. Πελαγία, Ε', 123-124.
- Χριστόφορος Βασίλειος, β.Χ., ἐκ. Παντάνασσα, Ε', 87-88.

Χωρὶς ἐπώνυμο:

- Αὔγουστινος, β.Χ., ἐκ. "Αγ. Ἰωάννης τῆς Χριστοριλίας, Ε', 62-63.

1. Πιθανῶς νὰ εἶναι συγγενὴς μὲ αὐτὸν ποὺ μνημονεύεται σὲ ἄλλη πηγὴ ὡς «protopapa Frielli», στὰ 1637 (βλ. Λαοῦρδα, ἔ.π., σ. 235).

2. Κατὰ τὸν Gerola, Topografia, σ. 258, ἀριθ. 32, τὸ ἐπίθετο αὐτὸ τῆς Παναγίας πιθανῶς κυμαίνεται ἀνάμεσα στὴ Χρυσσοκαλίτισσα καὶ τὴ Χρυσσοπηγή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ¹

(*Έγγραφα Α' - Ζ')

Α'

Οἱ Ἀρχεῖς τῆς Κρήτης ὀνομάζουσι τοὺς 130 Ἑλληνας κληρικούς πὸν θὰ ὑπάγονται στὴν ἀπόλυτη δικαιοδοσία τοῦ λατίνου Ἀρχιεπισκόπου τοῦ νησιοῦ.

1268, Ἰουνίου 3

Ἐκδίδεται γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸ *Archivio di Stato di Venezia - Duca di Candia: Busta 13 (Culto)*, τετράδιο 1, χωρὶς σελιδαρίθμηση (ν^ο, ρ^ο, ν^ο). Ἀντίγραφο τοῦ ἐγγράφου ὑπάρχει στὴ *Marc., Latina cl. IX, ἀριθ. 179, collocazione 3284*, φ. 4ν-6^ρ. Τὰ ἐφαρμμένα χωρία τοῦ χφ τοῦ Α.Σ.Ν. συμπληρώνονται μέσα σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες [] ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τῆς Μαρκιανῆς. Τὸ ἴδιον ἐφαρμόζεται καὶ στὰ ἔγγραφα Β', Γ' καὶ Δ'.

Μνεία καὶ σύντομη περίληψη τοῦ ἐγγρ. βλ. στοῦ Guido Scaffini, *Notizie intorno ai primi cento anni della dominazione veneta in Creta, Alessandria 1907, appendice, σ. 44, ἀριθ. LXI.*

Hec est executio facta de sententia domini Pape scripta superius, secundum formam dictarum duarum |² literarum domini Ducis.

|³ In nomine Dei eterni amen. Anno ab incarnatione Domini Ihesu Christi millesimo ducesimo sexagesimo octavo, mense junij die |⁴ tercio intrante, indictione XJ^a, in monasterio Pale insule Crete.

Nos Johannes Sa- |⁴ creto et Leonardus Contareno, de |⁵ mandato domini ducis Veneciarum, consiliarij in Creta, volentes mandatum domini nostri ducis Veneciarum, ut tenemur, proprio juramento iuxta |⁶ tenorem duarum literarum eiusdem domini ducis, sigillis plumbeis sigillatarum pendentibus, ut inferius continetur, plenarie effectui man- |⁷ cipare, manifestum facimus, quia nomine domini nostri ducis predicti et eius minoris et maioris consilij, presentibus Johanne Vitali, Laurencio Men- |⁸ gulo, Marco Baxilio, camerarijs Communis Crete, Jacobo Carrauelo, Angelo Caucanigo, castellano castri Temeni, Matheo Caua- |⁹ lario, Marco de Priolis, Thoma Dondj, decano Archadiensi, Magistro Sansone, notario, et alijs pluribus testibus ad hec uocatis, |¹⁰ et Jacobum Pantaleo, habitatorem in Candidam, fratrem, nuntium

1. Στὸ τέλος κάθε ἐγγράφου παραθέτω κριτικὸ ὑπόμνημα, ὅταν χρειάζεται, καὶ δίνω διάφορες ἐπεξηγηματικὲς πληροφορίες.

et procuratorem venerabilis patris domini Leonardi Pantaleo, Archiepiscopi |¹¹ Cretensis, procuratorio nomine et pro ipso ponimus et tradimus in plenam et corporalem possessionem monasterium Pale cum possessionibus, |¹² juribus et pertinencijs suis, sicut dictum monasterium ea olim habuit, in quibus intelliguntur ille militie, que quinque uel sex etiam di- |¹³ cuntur, quasque de ipsis possessionibus dominus dux Veneciarum uel hi, qui regebant hanc insulam Crete, quibusdam laicis assigna- |¹⁴ rant; detentores ipsarum possessionum seu miliciarum Pale ex nunc totaliter remouendo, tradendo tibi procuratorio nomine omnia |¹⁵ predicta cum plenitudine sui iuris, secundum formam litterarum dicti domini ducis, et per uirtutem commissionis infrascripte, quam habes a |¹⁶ domino Archiepiscopo supradicto.

De Grecis uero clericis ciuitatum Cretensis et Sancti Miri et diocesis quos, Cretensis Archiepiscopus, qui fuerit |¹⁷ pro tempore, habere debet, sicut in litteris predicti domini ducis continetur, centum et triginta etiam clericos assignamus, secundum scriptum, |¹⁸ [r^o] quod tibi facimus presentari.

Quorum nomina sunt hec: Pap[as] Stephanus Saclichj, Georgius, eius filius et clericus, Constantinus, filius pre- |¹⁹ dicti pape Stephanj, clericus, pappa Vaxilj Saclichj, [papa Leo Metacheristi, Antonius, eius filius, clericus, Georgius, filius] |²⁰ quondam pape Michaelis Metacheristi, clericus, Michali, frater eius, clericus, papa [Leo Agelidi, papa Constantinus Agelidj,] |²¹ frater eius, Antonius, eius filius, clericus, Joannes, filius dicti pape Constantini, clericus, papa Petrus Uergiçi, Michali Uergiçi, [frater] |²² eius clericus, papa Leo Thologiti, papa Johannes, eius filius, Nicola, eius frater, clericus, Georgius, frater eorum, clericus, papa Constantinus |²³, Romeo, papa Luca Metupa, papa Constantinus Agapito, papa Andreas Capadhoca, Joannes Capadhoca, eius nepos, clericus, papa |²⁴ Hemanuel Tornichi, Georgius, eius filius, clericus, Johannes, eius frater, clericus, papa Vaxili Angelidhi, papa Constantinus Angelidhi, eius |²⁵ frater, papa Hemanuel Visara, Nichita, eius frater, clericus, Leo Crusouulopulo, clericus, Demetrius Vradiari, clericus, Johannes |²⁶ Vradiari, clericus, papa Nicola Castori, Nichiforus Castori, eius frater, clericus, Manuel Rusino, clericus, Georgius, eius filius, |²⁷ clericus, papa Michali Calepnito, Manuel, eius frater, clericus, Johannes, frater eorum, clericus, Alexius Logothesi, clericus, Constan- |²⁸ tinus, eius filius, clericus, Michali, filius pape Vaxili Chiefala, clericus, papa Nicola Apostoli, Leo

Tunixiotti, clericus, papa ^{|29} Nicola Calica, qui stat a lo Mirto, papa Nicola Daphnomili, qui stat a lo Delese, papa Michali Calapti, qui stat a le Dafne, papa ^{|30} Vaxili, qui stat a la Pala, papa Johannes Cusino, qui stat al Agio Miro, papa Cosma Chacichi, qui stat a le Sparcidhe, ^{|31} Vaxili, eius filius, clericus, Johannes Naptopulo, clericus, qui stat a lo Caronisso, papa Johannes Silamiti, qui stat a lo Si- ^{|32} lamo, papa Michali Melissi, qui stat a lo Macridicho, papa Vaxili Agiotexaraconditi, qui stat a lo Silopulo, papa ^{|33} Nichita Mosclea, Johannes, filius de papa Vaxili Choliachi, clericus, papa Jani, filius de Vaxili Liuanthe (?), papa Jani, gener ^{|34} de papa Jani Paterno, papa Giorgici Sidhero, qui stat a la Camena, papa Nichita Uergici, qui stat a lo Staurachi, Tho- ^{|34} dorus Calepti, clericus, qui stat a la Camena, Georgius Texaraconditi, qui stat a lo Silopulo, clericus, Gaurili Mauroiani, ^{|36} clericus, qui stat a lo Plemeni, Theodorus Ança, clericus, qui stat a lo Agio Miro, papa Theodoto, qui stat a lo Silo- ^{|37} pulo, papa, qui stat a le Dafne, eius filius, clericus, papa Johannes Carolambi, Stephanus, eius filius, clericus, ^{|38} papa Michali Cudhumni, qui fuit de Siurito, papa Michali Galino, qui fuit de Siurito, papa Miro, qui fuit de Siurito, ^{|39} papa Georgici Condonuri, eius filius, clericus, papa Georgici Tiligadi, papa Nicola, filius Precopi, qui fuit ^{|40} de Siurito, papa Nicola de Carcariotissa, papa Theodorus, eius filius, papa Johannes, eius frater, papa Vaxili, eorum frater, ^{|41} Leo, frater eorum, clericus, Georgius, frater eorum, clericus, Michali, frater eorum, clericus, Theodoto, frater eorum, clericus, papa Johannes Gli- ^{|42} fotira, eius filius, clericus, papa Hemanuel, qui stat a la Damagna, qui fuit de Girapetra, papa Georgius Carolambi, papa ^{|43} Constantinus Sfaco, papa Jani Sfaco in Archadia, papa Georgio, frater de papa Miro, papa Constantinus o Urondisis, ^{|44} eius filius, clericus, papa Vaxili, qui stat ad monasterium de lo Gergeri, Johannes Sileri, clericus, Nicolaus Sileri, eius frater, clericus, ^{|45} Johannes Tiligadi, clericus, Leo Marathiti, clericus, Stephanus Caralambi, clericus, papa Georgius, qui stat in Sithia, eius ^{|46} frater, clericus, papa Jani Masisani, papa Jani, clericus, papa, qui stat a le Pesie, papa Vaxili, qui stat ^{|47} a lo Xida, papa Grigori, qui stat a la Strachu, papa Sfaco, monachus, papa Vaxili Chiefala, papa ^{|48} Theodorus, qui stat a le Lagne, papa Johannes, qui stat a le Melesse, extraneus, papa Leo Uelano, qui stat a lo Astracu, ^{|49} papa Precopi, qui stat a lo Cacu, papa Michali Macrigeni, qui

stat ad Agio Georgi Vagioniti, papa Jani Protopapa, ⁵⁰ qui stat ad episcopatum Milopotamensem, Vaxili, eius filius, clericus, papa Saranda Dhepterengo, qui stat ad episcopatum ⁵¹ Milopotamensem, papa Michali, eius filius, eius filius clericus, papa Michali, filius tu protopapa Sclauopapa, ⁵² qui stat ad episcopatum Milopotamensem, Gaurili, eius filius, clericus, papa Georgius Silima, quis tat ad episcopatum ⁵³ Milopotamensem, Calergi, eius filius, clericus, Vaxili, eius filius, clericus, papa Chiriaco Trachino, qui stat ad Sanctum Johannem ⁵⁴ [v^o] [Milopotamo, eius filius, clericus.

Et si qui clericj aliunde in Cretensem insulam] uenerint, sint subiecti Archiepiscopo Cretensi et eius suf- ⁵⁵ [fraganeis, nec in dicto numero includantur.

Actum apud monasterium Pallae].

1. executio κατά τὸ χφ τῆς Marc.: executio στὸ χφ τοῦ A.S.V.
 22. Thologiti κατά τὸ χφ τῆς Marc.: Thloyti στὸ χφ τοῦ A.S.V.
 29. Daphnomili κατά τὸ χφ τῆς Marc.: Daflomili στὸ χφ τοῦ A.S.V.
 37. Μετὰ τῆ λέξη papa¹ ὑπάρχει κενὸ στὸν κώδικα (τοῦ A.S.V.). Δὲν σημειώθηκε τὸ ὄνομα.
 45-46. Πρὶν ἀπὸ τις λέξεις eius frater ὑπάρχει κενὸ στὸν κώδικα.
 46. Πρὶν ἀπὸ τῆ λέξη papa³ ὑπάρχει κενὸ στὸν κώδικα.
 51-52. Τὸ χφ τῆς Marc. παραλείπει τὸ τμήμα ἀπὸ papa Michali - Milopotamensem.
 51. Πρὶν ἀπὸ τις λέξεις eius filius² ὑπάρχει κενὸ στὸν κώδικα.
 52. Μετὰ τῆ λέξη papa ὑπάρχει κενὸ στὸν κώδικα.
 54-55. suf[fraganeis] κατά τὸ χφ τῆς Marc.: sub[fraganeis] στὸ A.S.V. (Σημειώθηκαν μόνο οἱ σπουδαιότερες διαφορὲς καὶ οἱ ἐλάχιστες ὀρθὲς γραφὲς ποὺ παρουσιάζει τὸ χφ τῆς Μαρκιανῆς).

Σημειώσεις

1-2. dictarum duarum literarum domini ducis. Για τὶς δυὸ αὐτὲς ἐπιτολὲς βλ. πῶς πάνω σ. 48, σημ. 2 καὶ 3.

11-16. Πρβλ. καὶ Borsari, Il dominio, σ. 113 καὶ 141-142, ὅπου παρόμοιες εἰδήσεις γιὰ τὸ μοναστήρι τῆς Παλιανῆς, με τὰ ἴδια περίπου ἐκφραστικὰ μέσα, ἀπὸ ἄλλα ἔγγραφα.

55. Στὸν ἴδιο στίχο ἀρχίζει ἀμέσως ἄλλη πράξη, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπίλυση ἄλλων ζητημάτων τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ τῶν πολιτικῶν Ἀρχῶν τῆς Κρήτης. Ἡ ἡμερομηνία, κατά τὴν ὁποία συντάσσεται καὶ ἡ νέα πράξη, εἶναι ἡ ἴδια με τοῦ ἐγγράφου μας (3 Ἰουνίου 1268): συμμετέχουν ἐπίσης τὰ ἴδια πρόσωπα.

B'

Ἄ δόγης τῆς Βενετίας Ἰωάννης Superantio (ἢ Soranzo) γράφει στὸν δούκα τῆς Κρήτης Θωμὰ Dandolo: Τὸν πληροφοροεῖ ποιοὶ θεωροῦνται μόνιμοὶ κάτοικοι ἐνὸς τόπου, γιατί ἀπ' αὐτοὺς θὰ ἐκλεγοῦν οἱ 130

κληρικοί τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, καὶ τοῦ τονίζει τὴν ἰδιάξουσα θέση τῶν ὀρθόδοξων κληρικῶν τῆς Κύπρου, πού τυχόν βρίσκονται στὴν Κρήτη.

[1322], Σεπτεμβρίου 2 (ἰνδικτιῶν 6)

Ἐκδίδεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸ *A.S.V. - Duca di Candia: B. 13 (Culto)*, τετράδιο 1, χωρὶς σελιδαρίθμηση (r^o, v^o, r^o). Τὸ ἀντίγραφό του στὴ *Marc., Latina cl. IX, ἀριθ. 179, colloc. 3284*, φ. 69^v-70^v.

Τὸ ἔγγραφο δὲν σημειώνει τὸ ἔτος. Αὐτὸ ὅμως τὸ προσδιορίζουμε ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται στὸν δούκα τῆς Κρήτης Θωμὰ Dandolo, πού ἦταν Δούκας τοῦ νησιοῦ μόνο στὰ χρόνια 1321-1323 (βλ. Gerland, *Das Archiv*, σ. 30). Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἕκτη ἰνδικτιῶνα (μῆνας Σεπτέμβριος) πού μνημονεύεται στὸ ἔγγραφο μας (στ. 61) ἀνταποκρίνεται ἀποκλειστικὰ στὸ ἔτος 1322.

Johannes Superantio, Dei gratia Venetiarum, Dalmacie atque Chroacie dux, dominus quarte partis et ² dimidie totius imperij Romanie, nobili et sapienti uiro Thome Dandolo, de suo mandato ³ duce Crete, nec non nobilibus et sapientibus uiris consiliariis eius fidelibus, suis dilectis ⁴ salutem et sincere dilectionis affectum.

Receptis litteris uestris respondentibus ⁵ nostris, per quas nobis scripsistis, quod Archiepiscopus et Capitulum Crete dixerunt uobis, quod ⁶ sententiam papalem, videlicet originalem bulla papali bullatam, quam, iuxta concordiam ⁷ inter nos et Comune nostrum ex parte vna, et dictum Archiepiscopum ex altera, initam et fir- ⁸ matam et uobis in forma publica destinatum, uobis dare debebant et quam debebatis ⁹ incidere siue intacare in sua presentia, et eam sic incisam et intacatam eisdem dimi- ¹⁰ ttere, non habebant nec illam, ubi esset, sciebant, quod parati erant sacramento firmare, ¹¹ sed exemplum autenticum ipsius sententie uobis restituere uolebant, ut ipsum incideretis et ¹² intacaretis iuxta concordiam supradictam, efferentes se facere omnem securitatem et ¹³ cautellam de restituendo originale, si tempore aliquo appareret ex nunc ipsum totaliter ¹⁴ annullantes, quod licet uideretur uobis sufficere, id tamen propter mandatum nostrum facere ¹⁵ [v^o] [distull]istis et cetera; et per quas etiam scripsistis nobis dubium, quod habetis in assi- ¹⁶ gnatione CXXX clericorum et aliud dubium, quod postulastis uobis per nostras ¹⁷ litteras declarari, videlicet in quanto tempore intelligitur residentia perpetua et ¹⁸ domicilium et cetera; et per alias litteras a nobis declarationem requisuistis, si ¹⁹ quidam clericus ordinatus per episcopum Grecum in insula Cipri, obediante Ro-

mane ²⁰ Ecclesie, est iuris Archiepiscopi Crete uel uestri, et ad quem uestrum spectet cogni-²¹tio maleficij per dictum clericum perpetrati et cetera. Prudentie uestre duximus ²² singulariter ad singula tenore presentium taliter respondendum.

Et primo ²³ ad primum, quod sumus contenti, postquam originalis sententia habere non potest bullata ²⁴ bulla papali, quod procedatis per alium modum, quem scripsistis, recipientes ²⁵ exemplum de dicta sententia, quod predicti Archiepiscopus et Capitulum ²⁶ penes se dicunt habere, quod incidatur siue intacetur, sicut de dicta sententia ²⁷ fuit tractatum, recipientes plenam promissionem, remissionem et cautellam ²⁸ a dictis Archiepiscopo et Capitulo, secundum quod uobis pro securitate nostri Communis oportune ²⁹ et necessarie uidebuntur, uidelicet, quod illa sententia in quantum loquitur de capitulis ³⁰ per dictam concordiam tractatis et firmatis, sit cassa et uana et ³¹ nullius ualoris, et si aliquo tempore appareret, quod eam nobis uel uobis ³² aut successoribus nostris restituent, ut incidatur et intachetur, sicut in dicta ³³ concordia est tractatum. Et nos propterea primum mandatum uobis super ³⁴ hoc missum, quantum in hoc per nos et nostra consilia minus, Rogatorum et ³⁵ de XL duximus reuocandum.

Super numero autem CXXX clericorum decla- ³⁶ ramus uobis, quod dominus Archiepiscopus debet habere clericos sibi assignatos tempore sententie ³⁷ et illos, quos nunc possidet suppletos loco decedentium et si aliqui ³⁸ sibi desunt ad numerum de CXXX debent sibi suppleri de clericis Grecis ³⁹ ciuitatum Crete et Sancti Miri, usque ad numerum supradictum, et si predicti non ⁴⁰ sufficerent, fiat suppletio usque ad dictum numerum de illis, qui aliunde ⁴¹ uenientes in insula perpetuam residentiam destinarunt, habitantes in dicta ⁴² insula cum familia et massaricijs, et ibidem domicilium constituentes, ⁴³ ita tamen quod inter omnes sibi non assignentur ultra numerum supradictum.

⁴⁴ [r^o] Circa dubium uero quod uobis declarari requiritis, quid intelligitur [ista perpetua] ⁴⁵ residentia et domicilium, declaramus uobis, quod secundum quod iuris periti terminant ⁴⁶ hoc ipso quod homo cum familia et massaricijs ad certum locum se transtulit et ⁴⁷ ibidem se taliter collocauit, ibi dies festos colit, larem fouet, et cum inde ⁴⁸ discedit in uulgari hominum peregrinari iam dicitur, et cum illuc ad familiam redit, ⁴⁹ peregrinari iam deficit, iam ibi perpetuam residentiam destinasse et do-

micilium ⁵⁰ ibidem habere dicitur. Ubi enim talia apparent, non attenditur quanto tempore ibidem stetit, ⁵¹ quia etiam prima uel secunda die, qua taliter ibidem uenit, iam alligatus est, nec ⁵² est attendendum quod aliquo casu superueniente, de quo incertum est, an et quando ⁵³ superuenturus sit, inde discedere intendat. Tunc rebus sic se habentibus magis ⁵⁴ res sit censenda perpetua quam temporalis.

De clerico uero Greco ordinato per episcopum ⁵⁵ Grecum in insula Cipri, Romane Ecclesie obedientem, habito consilio sapientum ⁵⁶ iuris, scribimus uobis quod cognitio maleficij per dictum clericum perpetrati ad ipsum ⁵⁷ episcopum et suam curiam pertinet, secundum ea, que in uestris litteris continentur.

⁵⁸ Quare uobis scribimus et ||per|| nos et nostrum consilium uobis precipiendo mandamus, ⁵⁹ quatenus in suprascriptis dubijs secundum suprascriptas declarationes, quas iustas et rationabiles ⁶⁰ esse decernimus, procedere debeatis.

Datum in nostro ducali palacio die secundo ⁶¹ septembris, sexte indictionis.

21. duximus στο χφ του Α.Σ.Υ.: diximus στο χφ τής Marc.

58. per προστέθηκε στο διάστιχο.

60. die secundo στο χφ του Α.Σ.Υ.: die 20 (ίσως θέλησε να γράψη 20) στο χφ τής Marc.

Σημειώσεις

5-15 και 22-35. Πρόκειται για τη διαιτητική βούλα του πάπα Κλήμεντος Δ', τής οποίας το πρωτότυπο χάθηκε. Η βούλα αυτή, που χρονολογείται μεταξύ τής 30 Μαΐου 1266 και 14 Μαρτίου 1267, εκδόθηκε από τον Borgsari, Il dominio, σ. 139-143. Για την απώλεια του πρωτοτύπου γίνεται πάλι λόγος στο συμφωνητικό έγγραφο τής 26 Αυγούστου 1323 (βλ. Σπανάκη, Συμβολή, σ.267-268).

Γ'

‘Ο λατίνος ‘Αρχιεπίσκοπος τής Κρήτης Alexander και οί πολιτικῆς ‘Αρχῆς του νησιού στέλλουν αντιπροσωπεία στη Βενετία για να συζητήση με τούς ἐκεῖ νομομαθεῖς τόν βαθμό τής ἐξάρτησης ἀπό τή λατινική ἱεραρχία, σέ ζητήματα πνευματικά, του ὁρθόδοξου κλήρου, που δὲν συμπεριλαμβάνεται στοὺς 130 και στοὺς περαστικὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη κληρικούς.

1323, Αὐγουστος (μετὰ τὴν 26)

Ἐκδίδεται για πρώτη φορά ἀπὸ τὸ Α.Σ.Υ. - *Duca di Candia: B. 13 (Culto)*, τετράδιο 1, χωρίς σελιδαρίθμηση (νº). Τὸ ἀντίγραφό του στή *Marc., Latina cl.*, ἀριθ. 179, colloc. 3284, φ. 70ν.

Ἡ ἡμέρα δὲν μνημονεύεται στο ἔγγραφο (στ. 1). Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ

νὰ γράφτηκε τὸ ἔγγρ. μετὰ τὴν 26 Αὐγούστου (1323), σύμφωνα μὲ τις ἐνδείξεις ποὺ παραπάνω παραθέσαμε (βλ. σ. 58, σημ. 1).

[Anno Domini] MCCCXXIIJ mense augusti die, indictione sexta.

Venerabilis |² pater dominus frater A(lexander), Dei gratia Cretensis Archiepiscopus pro se et procuratorio |³ nomine Petri de Piro et Francisci Blanco, Jacobinus, canonicus, et |⁴ Rodonus, thesaurarius, maior pars Capituli Cretensis Curie residentis, contenti |⁵ sunt et promiserunt magnifico domino T(home) Dandulo, honorabili duce, et |⁶ nobilibus uiris dominis B(ernardo) de Molino et L(eonardo) Mucenico, honorabilibus consiliariis |⁷ Crete, quod questio, quam mouet ipse dominus Archiepiscopus de clericis Grecis, |⁸ qui sunt extra numerum CXXX et extra uiandantes, de quibus ipse dominus |⁹ Archiepiscopus dicit se habere debere iurisdictionem in spiritualibus, secundum formam |¹⁰ sui scripti, debeat mitti per dictum dominum ducham et consiliarios domino duci et |¹¹ Communi Veneciarum, et ipse dominus Archiepiscopus debeat etiam mittere suum nuncium super hoc |¹² Venecias, ut habeatur consilium super hoc cum sapientibus iuris commorantibus |¹³ Veneciis, et secundum quod dominus dux rescribet, quod erit determinatum per sapientes |¹⁴ super hoc, quod ipse dominus Archiepiscopus et Capitulum debeant esse contenti et integre |¹⁵ obseruare; et interim donec uenerit responsio suprascripta, dominus Archiepiscopus |¹⁶ uel Capitulum se non debeant aliquo modo uel ingenio impedire de predictis |¹⁷ clericis Grecis, qui sunt extra dictum numerum CXXX et extra uiandantes, |¹⁸ et hec sub pena. IJ^M., et cetera.

|¹⁹ Tenor autem scripti domini Archiepiscopi, de quo supra fit mentio, talis est:

|²⁰ Dominus Archiepiscopus et suum Capitulum Cretensis Ecclesie dicunt, quod non intendunt se |²¹ aliquo modo uel ingenio intromittere in temporalibus de clericis |²² Grecis ultra numerum CXXX et forenses, sicut in pactis continetur, sed in spiritualibus tantum.

|²³ Spiritualia autem, secundum iura, sunt ista, scilicet: crimen heresis, sacrilegium, |²⁴ simonia, periurium, adulterium, questiones matrimoniales et quodlibet |²⁵ peccatum mortale, de quo temporalis pena non imponitur, sed spiritualis, et |²⁶ supradictis similia.

1. Μετὰ τὴ λέξιη die ὑπάρχει κενὸ στὸν κώδικα.

8. uiandantes στὸ γφ τοῦ A.S.V.: uiadantes στὸ γφ τῆς Marc.

12. iuris στο χφ του A.S.V.: viris στο χφ της Marc. Ἐπειδὴ εἶναι πιθανὸν νὰ δημιουργηθῆ κάποια ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῆς λέξεως iuris, ἃς σημειώθη ἐδῶ ὅτι ἡ πρώτη συλλαβὴ τῆς (iu) παρέσυρε τὸν ἀντιγράφεα τοῦ χφ τῆς Marc., γιὰ νὰ γράψῃ vi. Ὅτι βέβαια δὲν πρόκειται γιὰ viris, ἀλλὰ iuris, βεβαιωνόμαστε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχουμε «σοφοὺς ἄνδρες, ποὺ διατρίβουν στὴ Βενετία», ἀλλὰ «σοφοὺς τοῦ δικαίου, νομομαθεῖς, ποὺ βρίσκονται στὴ Βενετία». Παρόμοιες ἐκφράσεις ἄλλωστε βλ. στὸ ἔγγρ. Β', στ. 45 καὶ ἔγγρ. Δ', στ. 14-15. Δὲν γίνεται λοιπὸν λόγος γιὰ σοφοὺς γενικά, ποὺ καὶ στὴν Κρήτη ἦταν δυνατό νὰ βρεθοῦν, ἀλλὰ γιὰ εἰδικοὺς γνῶστες τοῦ δικαίου.

18. hec στο χφ τοῦ A.S.V.: hoc στο χφ τῆς Marc. Μετὰ τὸν ἀριθμὸ IJ^M γράφτηκε καὶ ἔπειτα διαγράφηκε ὁ ἀριθμὸς CC. (Στὸ χφ τῆς Marc. σημειώθηκε βέβαια μόνον ὁ πρῶτος ἀριθμὸς, ποὺ δὲν διαγράφηκε).

Σημειώσεις

3. nomine Petri de Piro. Πρόσωπο γνωστὸ καὶ ὡς σύνδικος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης καὶ τῆς Συνόδου του, ἀπὸ ἔγγραφο τῆς 28 Δεκεμβρίου 1322 (βλ. Σπαννάκη, Συμβολή, σ. 273, 274, 275).

Δ'

Ἀπάντηση τοῦ δόγη Ἰωάννη Soranzo, ἕστερ' ἀπὸ τὶς εἰσηγήσεις τῶν νομομαθῶν, στὰ ἐρωτήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν Ἀρχῶν τῆς Κρήτης (βλ. ἔγγρ. Γ').

[1324], Μαρτίου 13 (ἰνδικτιῶν 7)

Ἐκδίδεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸ A.S.V. - *Duca di Candia: B. 13, (Cultura)* τετράδιο 1, χωρὶς σελιδαρίθμηση (r^o-v^o). Τὸ ἀντίγραφο τοῦ στή Marc., *Latina cl. IX, ἀριθ. 179, colloc. 3284*, φ. 70^v-71^v.

Τὸ ἔτος, ποὺ δὲν ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο μας, προσδιορίζεται εὐκόλα, γιὰτὶ ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν δούκα τῆς Κρήτης, ἀπὸ τὸ 1323-1325, Henricus Michael (βλ. Gerland, *Das Archiv*, σ. 30). Ἐπομένως ἡ ἑβδόμη ἰνδικτιῶνα τοῦ ἐγγράφου (στ. 38) συμπίπτει μόνον μὲ τὸ ἔτος 1324.

Responsio, quam misit dominus dux super dicto negocio et sapientibus [iuris].

¶ Johannes Superantio, Dei gratia Veneciarum, Dalmacie atque Chroacie dux, dominus ¶³ quarte partis et dimidie totius imperij Romanie, nobili et sapienti uiro ¶⁴ Henrico Michael, de suo mandato duche Crete, ac consiliariis eius fidelibus suis ¶⁵ dilectis salutem et dilectionis affectum.

Vidimus et intelleximus litteras uestras, ¶⁶ per quas nobis scripsistis questionem motam per Archiepiscopum et Capitulum Cretensis ¶⁷ Ecclesie, super iurisdictione habenda in spiritualibus super clericis Grecis Cretensis insule ¶⁸ ultra numerum CXXX

clericorum et viandantes in compositione inter nos et ipsos, ⁹ Archiepiscopum et Capitulum declarata.

Vidimus etiam et intelleximus promissionem ¹⁰ factam per ipsos, Archiepiscopum et Capitulum, nobili uiro Thome Dandulo, predecessori ¹¹ uestro et suo consilio, in qua promissione apparet, quod ipsi dominus Archiepiscopus et ¹² Capitulum contenti fuerunt, quod ipsa questio deberet mitti per ipsum predecessorem ¹³ uestrum et suum consilium ad presentiam nostram, et ipse Archiepiscopus propterea ¹⁴ mitteret nuncium suum Venecias, ut super hoc cum iuris peritis morantibus in ¹⁵ Veneciis consilium haberetur, et secundum quod per nos rescriptum fuerit, quod per iuris sapientes ¹⁶ super hoc terminatum fuerit, ipsi dominus Archiepiscopus et Capitulum contenti erunt et ¹⁷ integre obseruabunt.

Quare nos cupientes cum ipsis Archiepiscopo et ¹⁰ Capitulo in quantum de iure et equitate possumus uiuere in quiete et quas ¹⁹ cumque materias scandali remouere, instante, sollicitante et procurante ²⁰ reuerendo patre .. episcopo Millopotamensi asserente et se presentante ²¹ pro nuncio et procuratore dictorum Archiepiscopi et Capituli pro predictis super ipsa questione, ²² deliberauimus iuxta illud, quod ibidem deliberatum fuerat habere consilium ²³ sapientum.

Et facta eis copia de compositione habita inter partes et de articulo ²⁴ questionis, ecce uobis scribimus illud, quod super questione mota iuris consulunt ²⁵ sapientes, uidelicet, quod Archiepiscopus et suum Capitulum Cretensis Ecclesie in reliquos Grecos, ²⁶ qui sunt ultra numerum CXXX et ultra viandantes, iurisdictionem spiritualem ²⁷ eis in compositione reseruatum his tantum casibus exercere possunt, quibus casibus ²⁸ [v^o] contra quoscumque laicos sue iurisdictioni subditos de iure exercere ²⁹ possent et talem habent iurisdictionem in predictos clericos ultra numerum et viandantes ³⁰ constitutos, qualem habent in quoscumque alios laicos. Quibus uero casibus ³¹ non haberent nec exercerent in alios laicos, nec in istos clericos Grecos ultra ³² numerum et viandantes constitutos habent nec exercere possunt. Non dicatur ergo, ³³ que sint spiritualia, sed attendatur in quibus casibus spiritualis iurisditio etiam ³⁴ contra quoscumque laicos legitime exercetur.

Quare uobis scribimus et per ³⁵ nos et nostrum consilium uobis precipiendo mandamus, quatenus, secundum formam ³⁶ di-

eti consilij super hoc habiti, faciatis de cetero integre obseruari notificantes |³⁷ ipsum consilium dicto Archiepiscopo et suo Capitulo, sicut uobis uidebitur, expedire.

|³⁸ Datum in nostro ducali palacio die XIII marcij, septime indictionis.

1. [iuris] ή συμπλήρωση είναι δική μου, σύμφωνα με όσα γράφτηκαν στο κριτικό υπόμνημα του έγγρ. Γ', στ. 12. Το χφ του Α.Σ.Υ. είναι εφθαρμένο, ενώ εκείνο της Marc. έχει viris.

17. Μετά τη λέξη integre γράφτηκε et, το όποιο όμως παρέλειψα. (Παραλείπεται σωστά στο χφ της Marc.).

20. Οι δύο στιγμές που ακολουθούν μετά τη λ. patre σημειώθηκαν στον κώδ.

24-26. Στο χφ της Marc. και στο άριστερο περιθώριο του φ. 71^r, δίπλα στους στίχους αυτούς, προστέθηκε ή σημείωση: Responsio Ill(ustrissi)mi ducis ex consilio juris prudentium, ή οποία μπορεί να χαρακτηριστεί σαν μια σύντομη έξαγγελία της παραγράφου που καλύπτει τους στ. 23-34.

27. his κατά το χφ της Marc.: hijs στο χφ του Α.Σ.Υ.

Ε'

Πράξη του δούκα της Κρήτης Διονυσίου Contareno και των συμβούλων του, με την οποία ονομάζονται 90 (κανονικά 89) Έλληνες κληρικοί του Χάνδακα, του βούργου του και των γύρω χωριών, ως πρώτο μέρος των 130 κληρικών του Άρχιεπισκόπου του νησιού.

1548, Σεπτεμβρίου 4

Έκδίδεται για πρώτη φορά από το Α.Σ.Υ. - *Consultori in Jure*, Β. 403, σ. 63-72 (ή παλαιότερη ίσως άριθμηση: φ. 31^r-35^v).

Το έγγραφο χρησιμοποιήσε ο Gerola, Topografia, σ. 102-103 (στη σημ. 2 της σ. 102 εκδίδονται και οι στ. 1-7) και 240-242 (πίν. II), περιοριζόμενος μόνο στις πληροφορίες τις σχετικές με τις εκκλησίες της πόλης και του βούργου του Χάνδακα.

Στο άριστερο περιθώριο της σ. 63, στο επάνω μέρος, σημειώθηκε ή χρονική ένδειξη: 1548, 4 7bris.

Ex libro actorum curie Archiepiscopalis |² Crete, tempore domini Petri |³ Peregrini, notarij et dicte curie cancellarii.

|⁴ Transumptum infrascriptum ex libro memoriali autentico |⁵ cancellarie duchalis Crete registratum est hic inferius |⁶ per me cancellarium Archiepiscopalem Cretensem fideliter ad futuram |⁷ rei memoriam, cuius forma et continentia talis est, videlicet:

|⁸ Die IIIJ septembris 1548.

|⁹ Clarissimus dominus Dionjsius Contareno, dignissimus dux, et magnifici |¹⁰ et generosi domini Aloysius Ferro et Fran-

ciscus Nani, honorabiles ^{|1} consiliarij Crete, volentes quod papates centum triginta, ||130||, ^{|2} quos Reverendissimus d(ominus) d(ominus) Petrus Lando, Archiepiscopus Cretensis, et ^{|3} successores sui habere debent pro obedientia et executione ^{|4} litterarum duchalium, que de hac re manifestam et ^{|5} claram mentionem faciunt, ab alijs dignoscantur sueque reverendissime ^{|6} dominationi et successoribus suis particulariter sint assignati, vnanimes ^{|7} et concordēs, auctoritate magistratus sui, prefato Reverendissimo d(omino) Archiepiscopo ^{|8} et successoribus suis assignarunt infrascriptos omnes papates ^{|9} nominatim descriptos et annotatos hic inferius, et quia ^{|20} prefati papates nominatim descripti non assendunt ad numerum ^{|21} centum triginta. Ideo clarissimum Regimen prefatum se resseruat ipsi ^{|22} Reverendissimo d(omino) Archiepiscopo assignare reliquos papates deficientes ^{|23} quam primum nomina ipsorum papatum habuerit, cum ^{|24} inpresentiarum propter distantiam locorum haberi non possint ^{|25} ex alijs locis insule, qui posteaquam nominati fuerint et ^{|26} descripti in presenti libro, intelligantur assignati sue reuerendissime domi-^{|27}nationi et successoribus suis, insuper ad hoc ut assignatio ista ^{|28} perpetua sit nullamque amplius habere possit ambiguitatem ^{|29} nec unquam aliam assignationem facere opus sit, terminantes ^{|30} terminauerunt quod, deficientibus papatibus iam inferius ^{|31} descriptis quam describendis, illi etiam sint et intelligantur ^{|32} [c. 64] assignati dicto Reverendissimo Archiepiscopo et successoribus suis, qui ^{|33} in ecclesijs predictorum papatum succedent seu quouis modo ^{|34} in ipsis diuinis officijs inseruient.

^{|35} Papates in ciuitate Crete, videlicet:

^{|36} Papas Franciscus Clugia, officiator ecclesie de Christo Chifala.

^{|37} Papas Thomas Patrologo, catholicus, officiator ecclesie Sancti Nicolai de ^{|38} Porta Orea.

^{|39} Papas Georgius Adamante, officiator ecclesiarum de Chiera Politissa et ^{|40} Chiera ton Angelo.

^{|41} Papas Leo Scarpantheus, officiator ecclesiarum S(ancti) Joannis Damaschino, ^{|42} Chiera Ghosti, Archistratigo, S(ancti) Georgij de Cauura et Sancti Constantini.

^{|43} Patera Damustus, officiator S(ancti) Antonij.

^{|44} Papas Nicolaus Charamundani, officiator ecclesiarum S(ancti) Anne et ^{|45} S(ancti) Pantaleonis.

- |⁴⁶ Papas Hemanuel Camullo, officiator ecclesiarum S(ancti) Nicolai de Molo |⁴⁷ et S(ancte) Anne.
- |⁴⁸ Papas Andreas Drizza, officiator ecclesie S(ancti) Nicolai de Vergici.
- |⁴⁹ Papas Antonius Cotti, officiator ecclesie Sancti Demetrij.
- |⁵⁰ Papas Constantinus Theognostus, officiator ecclesiarum de Christo |⁵¹ Sculudi et Sancte Marine et Sancte Marie Angelorum, vbi fraternitas |⁵² est in burgo.
- |⁵³ Papas Nicolaus Mangafuri, officiator ecclesie S(ancti) Johannis Chrisostomi.
- |⁵⁴ Papas Theodorus Drassino, officiator ecclesie de Chiera Manolitissa.
- |⁵⁵ Papas Vasselius Protonotara, officiator ecclesie S(ancte) Fottie.
- |⁵⁶ Papas Leo Michalici, officiator ecclesie de Archistratigo.
- |⁵⁷ Papas Hemanuel Pulada, officiator ecclesiarum S(ancte) Chiriachi, |⁵⁸ Chiera Gialini et Sancti Lazari.
- |⁵⁹ [c. 65] Papates in burgo.
- |⁶⁰ Papas Paulus Vizamanus, officiator ecclesiarum de Theoschie-
|⁶¹ pasti, S(ancti) Eleuterij et S(ancti) Romani.
- |⁶² Papas Augustinus , officiator ecclesie S(ancti) Johannis
|⁶³ de Christofilina.
- |⁶⁴ Papas Michael Lura, officiator ecclesie S(ancti) Georgii de Castomati.
- |⁶⁵ Papas Constantinus Luchari, officiator ecclesiarum de Periblecto et |⁶⁶ S(ancti) Georgij Armegnoti.
- |⁶⁷ Papas Hemanuel Camarioti, officiator ecclesie de Odigitria.
- |⁶⁸ Papas Georgius Mazama, officiator ecclesie S(ancti) Georgij Camarioti.
- |⁶⁹ Papas Georgius Primichiri, officiator ecclesiarum de Chiera Pannagia, |⁷⁰ S(ancti) Athanasij et S(ancti) Theodori.
- |⁷¹ Papas Joannes Corinthius, officiator ecclesie de Nea Moni.
- |⁷² Papas Theodorus Charamundani, officiator ecclesie S(ancti) Nicolai |⁷³ Casmaleuri.
- |⁷⁴ Papas Michael Corogona, officiator ecclesiarum de Agia |⁷⁵ Paraschi et Agius Apostolus.
- |⁷⁶ Papas Joannes Euchastrio, officiator ecclesiarum S(ancti) Georgii |⁷⁷ de Glifocaridi et S(ancti) Nicolai de Da Porto.
- |⁷⁸ Papas Paulus Cudumini, officiator ecclesiarum de Christo, S(ancti) |⁷⁹ Georgii et Sanctorum Anargirum.

- ⁸⁰ Papas Petrus Cochino, officiator ecclesie de Panimnito.
- ⁸¹ Papas Çanachius Rhodius, officiator ecclesie Athanasij Noui.
- ⁸² Papas Antonius Malauisi, officiator ecclesie S(ancti) Marci.
- ⁸³ Papas Hemanuel Nomico, officiator ecclesie S(ancti) Nicolai Murcutaria.
- ⁸⁴ Papas Marcus Russopsiri, officiator de Archistratigo.
- ⁸⁵ Papas Petrus Clugia, officiator ecclesiarum de Chiera Manolitissa ⁸⁶ et S(ancti) Basilij.
- ⁸⁷ Papas Vassilius Christoforo, officiator ecclesie S(ancte) Marie diete ⁸⁸ Pandanasso.
- ⁸⁹ Papas Joannes Athanael, officiator ecclesiarum S(ancti) Nicolai ⁹⁰ Sotiriachi et S(ancti) Elie.
- ⁹¹ [c. 66] Patera Vicimanus, officiator ecclesiarum S(ancti) Simeonis et S(ancte) Paras- ⁹² chi de Cazamba.
- ⁹³ Papas Michael Mussi, officiator ecclesie de Chiera Faneromeni.
- ⁹⁴ Papas Pulada, officiator ecclesie S(ancti) Nicolai de Segalle.
- ⁹⁵ Papas Lullo, officiator ecclesie S(ancte) Theodosie Hospitalis.
- ⁹⁶ Papas ... Garachi, officiator ecclesie de Chrussalitini.
- ⁹⁷ Papas Hemanuel Caliat, officiator ecclesie de Psticosostr.
- ⁹⁸ Papas ... Politi, officiator ecclesiarum de Chiera Politissa et ⁹⁹ S(ancti) Elie.
- ¹⁰⁰ Papas Leo Michalici, officiator ecclesiarum S(ancti) Joannis Theologi ¹⁰¹ et Archistratigo, in ciuit(ate), et S(ancti) Spyriti.
- ¹⁰² Papas Armeni, officiator ecclesie Catafiani.
- ¹⁰³ Papas Stamatius Marmara, officiator ecclesie S(ancti) Georgii Turloti.
- ¹⁰⁴ Papas Thomas Vicimano, officiator de Chiera Eleussa.
- ¹⁰⁵ Papas ||Michael|| Amoreus, qui officiare pretendit ecclesiam S(ancte) Marie ¹⁰⁶ Angelorum, ubi est fraternitas.
- ¹⁰⁷ Papas Beueni, officiator ecclesiarum S(ancti) Joannis Costomjri et ¹⁰⁸ S(ancti) Ciryli.
- ¹⁰⁹ Papas Stefanus Thoriano, officiator ecclesie de Vlachierna.
- ¹¹⁰ Papas Hemanuel Siminachi, officiator ecclesie S(ancti) Georgii Muglino.
- ¹¹¹ Papas Stamatius Cirogena, officiator ecclesiarum S(ancte) Erini ¹¹² et S(ancte) Sophie et Faneromeni.
- ¹¹³ Papas Joannes Stiaco, officiator ecclesie de Archistratigo.
- ¹¹⁴ Papas Joannes Crassi, officiator ecclesiarum S(ancti) Georgii ¹¹⁵ Doriano et S(ancti) Joannis de Geraca.

- |¹¹⁶ Papas Vassilius Megistiano, officiator ecclesie S(ancti) Demetriij.
- |¹¹⁷ Papas Antonius Galino, officiator ecclesiarum S(ancte) Marie
- |¹¹⁸ Luludhiani et S(ancti) Georgij de Mosco.
- |¹¹⁹ [c. 67] Papas Antonius Armachi, officiator ecclesiarum Sancti Joannis de |¹²⁰ Samacho, Sancte Crucis et Sancti Athanasij de Dermata.
- |¹²¹ Papas Antonius Chalchiopulus, officiator ecclesiarum Sancte Marine, Sancti |¹²² Athanasij et Sancti Georgij Catergari.
- |¹²³ Patera Christianopulus, officiator ecclesie Sanctorum Demetriij et |¹²⁴ Pelagie.
- |¹²⁵ Papas Hemanuel Carauella, officiator ecclesiarum de Gorgopacussa, |¹²⁶ Sancte Trinitatis et Sancti Antonij Macri.
- |¹²⁷ Papas Georgius Calamattiano, officiator ecclesie Sancti Georgij de |¹²⁸ Xarchopulo.
- |¹²⁹ Papas Leo Citherici, officiator ecclesie de Christo.
- |¹³⁰ Papas Georgius Caliat, officiator ecclesiarum Sancti Joannis q(uondam?) Giacumici |¹³¹ et Sancte Marie Thalassomachisse.
- |¹³² Papas Mattheus Pnematographus, officiator ecclesie de Pandocratora.
- |¹³³ In casali Ambrussa.
- |¹³⁴ Papas Joannes Marici, officiator ... Sancti Georgij, Sancti Spiritus |¹³⁵ et Sancti Joannis Baptiste.
- |¹³⁶ In casali Macriticho.
- |¹³⁷ Papas Georgius Graua, officiator ecclesiarum Christi, Sancte Anne et |¹³⁸ Sancti Spiritus.
- |¹³⁹ In casali Selopulo.
- |¹⁴⁰ Papas Georgius Mageremati, officiator ecclesiarum Sancti Joannis |¹⁴¹ Chrisostomi et Sanctorum XL^{ta}.
- |¹⁴² In casali Cartero.
- |¹⁴³ Patera Mageremati, officiator ecclesie....
- |¹⁴⁴ In casalibus Apano et Catto Marathiti.
- |¹⁴⁵ Papas Fanurius Manganari, officiator ecclesie.....
- |¹⁴⁶ Papas Michael Negro, officiator ecclesie de Chiera.....
- |¹⁴⁷ [c. 68] In casali Spilia.
- |¹⁴⁸ Papas Joannes Gaura, officiator ecclesie Sancte Irini.
- |¹⁴⁹ In casali Sancti Blasij.
- |¹⁵⁰ Papas Joannes Disico, officiator ecclesiarum Sancti Blasij et Sancti Saluatori.

|¹⁵¹ In casali Sancti Sylle.

|¹⁵² Papas Joannes Cotti, officiator ecclesiarum Sancti Sille, Sancti Spiritus |¹⁵³ et Sancte Marie.

|¹⁵⁴ In casali Staurachia Appano.

|¹⁵⁵ Papas Joannes Logotheti, officiator ecclesiarum de Chiera et Sancti |¹⁵⁶ Nicolai et Xerocamara.

|¹⁵⁷ In casali Cato Staurachia.

|¹⁵⁸ Papas Verona, officiator ecclesie de Chiera.

|¹⁵⁹ Papas Joannes Vergoleo, officiator ecclesiarum de Christo et Sancti Nicolai.

|¹⁶⁰ In casali Athanatus.

|¹⁶¹ Papas Joannes Vergoleo, officiator ecclesiarum Sancti Joannis Baptiste, |¹⁶² Sancti Saluatoris et Sancti Nicolai.

|¹⁶³ In casalibus Vutes et Caurochori.

|¹⁶⁴ Papas Joannes Negro, officiator ecclesiarum Sancti Joannis et Sancte Marie |¹⁶⁵ de Vutes.

|¹⁶⁶ In casali Jophirachia.

|¹⁶⁷ Patera Neophitus Maurica, officiator ecclesie de Theotocho.

|¹⁶⁸ In casali Gasi.

|¹⁶⁹ Papas Condi Rodhius, officiator ecclesie Sancte Marie Gasani.

|¹⁷⁰ In casali Telese.

|¹⁷¹ Papas Joannes Lando, officiator ecclesiarum Sancti Joannis, Archistratigo, |¹⁷² Sancte Marie Pandanase, Christi, Sancte Venerande et Sancte Marie |¹⁷³ Scaliotisse.

|¹⁷⁴ In casali Agio Myro.

|¹⁷⁵ Papas Angelinus Faliero, officiator ecclesie Sancte Marie.

|¹⁷⁶ [c. 69] Papas Nicolaus Faliero, filius suprascripti papatis Angeli, officiator ecclesiarum |¹⁷⁷ Sancti Myri, Sancte Lucie, Sancti Saluatoris et Sancti Georgij.

|¹⁷⁸ In casali Schilocorgio.

|¹⁷⁹ Papas Constantinus Mazamurdi, officiator ecclesiarum de Theotocho |¹⁸⁰ et Sancti Joannis.

|¹⁸¹ In casali Venerato.

|¹⁸² Papas Manussius Christianopulo, officiator ecclesie Sancti Saluatoris.

|¹⁸³ Papas Michael Vladimero, officiator ecclesie Sancti Georgij.

|¹⁸⁴ Papas Stamatius Lubina, officiator ecclesie Sancte Marie de Palla.

|¹⁸⁵ Papas Constantinus Chauaro, officiator ecclesie Sancti Joannis.

|¹⁸⁶ Papas Michael Petropulo, officiator ecclesie de Odigitria.

|¹⁸⁷ Papas Manussius Lubina, officiator ecclesie Sancte Lucie.

11. 130 προστέθηκε στο διάστιχο.

62. Οι τέσσερις στιγμές που ακολουθούν μετά το όνομα Augustinus σημειώθηκαν στον κώδικα.

73. Πριν από τη λ. Casmaleuri γράφτηκε Casmatuli(?), που έπειτα διαγράφηκε.

96 και 98. Οι τρεις στιγμές που ακολουθούν μετά τη λ. papas σημειώθηκαν στον κώδικα.

105. Michael προστέθηκε στο διάστιχο.

119. Μετά τη λ. papas γράφτηκε και έπειτα διαγράφηκε ή λ. et.

134. Μετά τη λ. officiator υπάρχει κενό στον κώδικα, όπου και σημειώθηκαν οι τρεις στιγμές.

143 και 145. Μετά τη λ. ecclesie υπάρχει κενό στον κώδικα, όπου σημειώθηκαν και οι στιγμές (τέσσερις και πέντε αντίστοιχα).

146. Μετά τη λ. Chiera πάλι κενό στον κώδικα, όπου και οι έξι στιγμές.

174. Μετά τον στίχο αυτόν γράφτηκε και έπειτα διαγράφηκε: papas Constantinus Mazamurdi, officiator ecclesiarum de Theotocho et Sancti Joannis. 'Ο αντιγραφέας δηλ. έκαμε λάθος, που άμέσως έπειτα το κατάλαβε, πηδώντας τέσσερις στίχους, ως τον 179-180.

Σ'

'Ο Βενετός δόγης Φραγκίσκος Donato ανακοινώνει στην Αθήναια της Κρήτης ότι το Συμβούλιο των Δέκα επικυρώνει την προηγούμενη πράξη της 4 Σεπτεμβρίου 1548 (έγγρ. Ε').

1551, 'Οκτωβρίου 20

¹Εκδίδεται για πρώτη φορά από το *A.S.V. - Consultori in Jure, B. 403, c. 72* (η παλαιά άριθμηση: φ. 35^v).

Exemplum ex autentico.

|² Franciscus Donato, Dei gratia dux Venetiarum, nobilibus et sapientibus viris |³ Aloysio Rhenerio, de suo mandato duche, et consiliarijs Crete et successoribus suis, |⁴ fidelibus dilectis sal(utem) et dilectionis affectum.

Hauemo ueduta la termi-|⁵nation fatta per li uostri precessori sotto di 4 del mese di settembre 1548 |⁶ in materia dell' assignation fatta delli papati di quell' isola al |⁷ Reuerendissimo Archiepiscopo di quella cittá in essecutione delli antichi ordini |⁸ nostri circa di cio, la qual terminatione ne è statá presentata |⁹ per li agenti di esso Reverendissimo Arciuescouo, supplicandone che uolessimo |¹⁰ essere contenti di confirmarla.

Onde noi ben considerata ^{|11} essa terminatione et assistimando che la sia stata fatta con ^{|12} buona ragione et con buon fondamento per conseruatione del culto ^{|13} diuino et per il quieto et pacifico uiuere di quei fideli nostri, ^{|14} con li capi del consilio nostro di X, semo stati contenti di ^{|15} confirmarla et cosi per le presenti nostre con li capi antedetti ^{|16} la terminatione soprascritta di IIIJ settembre 1548 in materia ^{|17} dell' assignation delli papati ut supra, confirmamo et appro-^{|18}bamo in tutto et per tutto come in quella, comandandomi che ^{|19} la dobbiate osservare e da cadauno far osservare inuiolabil-^{|20}mente. Has autem registratas presentanti restituite.

^{|21} Datum in nostro ducali palatio die XX^{ma} octobris, indictione X^{ma}, ^{|22} MDLI.

^{|23} Pro presentibus libras tres.

^{|24} 1551, die IIIJ januarij, registrate in libro receptarum clarissimi d(omini) ^{|25} Aloysij Rhenerio, ducis Crete, ad car(tam) 35 tergo.

^{|26} Johannes Andreas G^s (Georgius?), c(ancellarie) m(aioris) Crete ^{|27} notarius.

^{|28} A tergo

^{|29} Nobilibus et sapientibus uiris Aloysio Rhenerio, duche et ^{|30} consiliarijs Crete et successoribus suis.

Z'

‘Ο δούκας τῆς Κρήτης Ἱερώνυμος Ciconia ὀνομάζει 40 Ἑλληνες κληρικούς ἀπὸ χωριὰ τοῦ διαμερίσματος τοῦ Χάνδακα, ὡς δεύτερο καὶ συμπληρωματικὸ μέρος τῶν 130 κληρικῶν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ὅστερ' ἀπὸ τὴν πράξη τῆς 4 Σεπτεμβρίου 1548 (ἔγγρ. Ε').

1558, Ἰουνίου 22

[|]Ἐκδίδεται γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸ *A.S.V.-Consultori in Jure, B. 403, c. 69-71* (ἡ παλαιὰ ἀρίθμηση: φ. 34^r-35^r).

Exemplum ex libro memoriali clarissimi domini Hieronimi Ciconia, ^{|2} ducis Crete, hic de uerbo ad uerbum registratum ^{|3} per me cancellarium Archiepiscopalem Cretensem et notarium cancellarie ^{|4} ducalis Crete Petrum Peregrinum.

^{|5} Die XXIJ mensis juniij 1558.

^{|6} Clarissimus dominus Hieronimus Ciconia, dux Crete, exequendo terminationem ^{|7} alias latam per clarissimum Regimen

de mense septembris die |⁸ IIIJ 1548, per quam decretum est, ut 130 papates assignentur |⁹ Reverendissimo domino Archiepiscopo Cretensi, et quia tunc assignati fuere |¹⁰ papates 90, tamen cum resseruatione assignandi reliquos |¹¹ papates deficientes et cetera, ut in dicta terminatione uolens |¹² supplere dictum numerum centum triginta papatum iuxta |¹³ dicte terminationis et literarum duchalium in ea contentarum |¹⁴ formam et continentiam, assignauit et describi mandauit |¹⁵ papates reliquos deficientes usque ad dictum numerum |¹⁶ 130, qui sunt infra nominati papates quadraginta, uidelicet:

|¹⁷ Castel Maluicino.

Papa Vassili Cucgni ditto Dandolo officia nella chiesa dei (*sic*) |¹⁸ San Zuane nel casal Appano Assites et nel casal Cato Assites |¹⁹ à Santo Antonio.

|²⁰ Papa Michali Cutagiotti officia la chiesa de Santa Maria et nel |²¹ casal Catto Assites la Theotocho, el qual habita al casal Sarcho.

|²² Casal Crussona.

|²³ Papa ||Georgi|| Luludi officia la chiesa del Nostro Salvatore et della Nostra Dona.

|²⁴ [c. 70] Casal Chitharida.

|²⁵ Papa Constantin Cicala officia la chiesa della Nostra Dona.

|²⁶ Casal Pendamodi et casal Petrochiefalo.

|²⁷ Papa Constantin Turlino officia la chiesa della Nostra Dona, et al casal |²⁸ Petrochiefalo la Madona Petrochiefaliani et altre.

|²⁹ Casal Trapesachi.

|³⁰ Papa Jani Calergi officia la chiesa di San Zorzi et nel casal Penda-|³¹modi un' altra chiesa di San Zorzi.

|³² Castel Temene.

|³³ Papa Jani Callassofurni officia la chiesa di Sant' Elia.

|³⁴ Casal Appano Archanes.

|³⁵ Papa Giorgi Magnaco officia la chiesa della Theotocho.

|³⁶ Casal Cato Dafnes.

|³⁷ Papa Manoli Cuui officia la chiesa di San Zuane.

|³⁸ Casal Appano Dafnes.

|³⁹ Papa Manusso Petruzzo officia la chiesa della Theotocho et altre.

|⁴⁰ Castel Bonifacio.

|⁴¹ Papa Jani Melineo officia la chiesa di San Zuane et altre chiese.

|⁴² Casal Archadi.

|⁴³ Papa Manoli Siguro officia la chiesa Jesu, Sancta Maria et altre.

|⁴⁴ Casal San Thoma.

|⁴⁵ Papa Theodoro Libitti officia la chiesa de San Thoma et altre.

|⁴⁶ Casal Axendi.

|⁴⁷ Papa Georgi Friello, protopapa, officia la chiesa de Sant' Apostolo et altre.

|⁴⁸ Casal Dorachi.

|⁴⁹ Papa Georgi Perdichizzi officia la chiesa di Santa Maria et altre.

|⁵⁰ Castel Pediada. Episcopi de Chieroniso.

|⁵¹ Papa Jani Suriano officia nella chiesa di San Zuane.

|⁵² Papa Constantin Marango officia nella chiesa di Christo nel detto vescovado.

|⁵³ Casal Schilus.

|⁵⁴ Papa Georgi Lisarcho officia la chiesa di San Joanne.

|⁵⁵ Casal Chudeci.

|⁵⁶ Papa Georgi Gorgostati officia nella chiesa di Santa Marina.

|⁵⁷ Casal Pera Melesses.

|⁵⁸ Papa Georgi Cortese officia nella chiesa di Santa Maria.

|⁵⁹ Casal Guues.

|⁶⁰ Papa Georgi Machielari officia la chiesa de Santa Maria.

|⁶¹ [c. 71] Casal Pesa.

|⁶² Papa Manusso Trandafilo officia nella chiesa di Santa Maria.

|⁶³ Castel Nouo.

|⁶⁴ Papa Georgi Paris officia al castello la chiesa di Jesù Christo et altre.

|⁶⁵ Casal Agius Deca.

|⁶⁶ Papa Constantin Signolo officia la chiesa de Agius Deca.

|⁶⁷ Casal Mesouuni.

|⁶⁸ Papa Andrea Zacharia officia la chiesa di San Zorzi.

|⁶⁹ Casal Banaso.

|⁷⁰ Papa Petro Diminiti officia la Nostra Dona et altre.

|⁷¹ Casal Rufa.

|⁷² Papa Constantin Xomeriti officia la Madona.

|⁷³ Casal Bombea.

|⁷⁴ Papa Jani Sarandopulo officia San Zorzi.

- |⁷⁵ Casal Allithini.
⁷⁶ Papa Michali Pastaffalli officia la Nostra Dona.
 |⁷⁷ Casal Perri.
⁷⁸ Papa Georgi Venischo officia nella chiesa di San Nicolò.
 |⁷⁹ Casal Annogia.
⁸⁰ Papa Georgi Signolo officia nella chiesa di Jesu Christo.
 |⁸¹ Castel Mirabello.
 |⁸² Casal Crices.
⁸³ Papa Janni Friganari officia nella chiesa di San Joanne.
 |⁸⁴ Castel Pediada.
 |⁸⁵ Casal Crassi.
⁸⁶ Papa Constantin Massa officia nella chiesa di San Zuan Theologo et ⁸⁷ papa Georgi Mothoneo officia nella chiesa di San Zorzi nel detto casal.
 |⁸⁸ Casal Gognes.
⁸⁹ Papa Georgi Donato officia nella chiesa di San Giorgi.
 |⁹⁰ Casal Vogni.
⁹¹ Papa Antonio Zilicco officia nella chiesa di San Nicolò.
 |⁹² Casal Funarus.
⁹³ Papa Petro Abramo officia nella chiesa di San Georgi.
⁹⁴ Papa Manusso Saità officiator della detta chiesa.
 |⁹⁵ Casal Appano Astrachus.
⁹⁶ Papa Jani Anoti officiator della chiesa di Santa Marina.
 |⁹⁷ Castel Maluicini.
 |⁹⁸ Casal Telesse.
⁹⁹ Papa Hemanuel Cudumini officiator ecclesie de Christo.

23. Georgi προστέθηκε στο διάστιχο.

24. casal διόρθωσα: castel ó κώδικας.

88. Gognes διόρθωσα: Gogines ó κώδικας.